

Το Ευρωπαϊκό συλλογικό εργατικό δίκαιο στη μετά *Viking* και *Laval* εποχή – Θεσμικές και νομολογιακές εξελίξεις*

Κωνσταντίνος Δ. Βουλγαράκης,

Δικηγόρος, ΜΔΕ Αστικού, Αστικού Δικονομικού και Εργατικού Δικαίου

I. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η συμβατότητα των τεσσάρων θεμελιωδών οικονομικών ελευθεριών με τα θεμελιώδη δικαιώματα αποτελεί ένα από τα σημαντικότερα θέματα για τον προσδιορισμό της ταυτότητας της Ευρωπαϊκής Ένωσης¹. Ιδιαίτερα αποφασιστικό ρόλο για τον προσδιορισμό αυτής της σχέσης διαδραμάτισε πρόσφατα το Δικαστήριο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, το οποίο με αφορμή τις γνωστές πλέον αποφάσεις *Viking*² και *Laval*³ κατέληξε μάλλον σε μια υποταγή των θεμελιωδών κοινωνικών δικαιωμάτων, και συγκεκριμένα των συνδικαλιστικών δικαιωμάτων⁴, στις οικονομικές ελευθερίες. Περαιτέρω, οι αποφάσεις αυτές υπήρξαν η αφορμή για τη στοιχειοθέτηση *ευθύνης* των συνδικαλιστικών σωματείων σε αποζημίωση, όταν η συνδικαλιστική τους δράση παραβιάζει τις διατάξεις των Συνθηκών⁵.

Θεωρώντας γνωστά⁶ πλέον τα βασικότερα ζητήματα που σχετίζονται με τις αποφάσεις *Viking* και *Laval* καθαυτές, δεν θα προβούμε παρά μόνο σε μια πολύ

* Αναδημοσίευση από το περιοδικό *ΕΕργΔ* 2013, σ. 65 επ.

¹ Skouris, *Das Verhältnis der Grundfreiheiten zu den Gemeinschaftsgrundrechten, Recht der Arbeit* 2009, σελ. 25.

² ΔΕΚ 11/12/2007, C-438/05, *International Transport Workers Federation, Finnish Seamen's Union κατά Viking Line APB and OÜ Viking Line Eesti*, Συλλ. 2007, σελ. I-10779.

³ ΔΕΚ 18/12/2007, C-341/05, *Laval un Partneri Ltd κατά Svenska Byggnadsarbetareförbundet*, Συλλ. 2007, σελ. I-11767.

⁴ Για την κατάταξη των συνδικαλιστικών δικαιωμάτων στα κοινωνικά δικαιώματα βλ. Κουκιάδη, *Εργατικό Δίκαιο – Συλλογικές Εργασιακές Σχέσεις, τόμος I*, 1997, σελ. 16 επ.

⁵ Malmberg, *Trade Union Liability for 'EU-Unlawful' Collective Action*, *European Labour Law Journal* 2012, σελ. 5, *Apps, Damages Claims against Trade Unions after Viking and Laval*, *European Law Review* 2009, σελ. 141, κάτι που άλλωστε επιβεβαιώθηκε και από την εξέλιξη της ίδιας της υπόθεσης *Laval* ενώπιον των Σουηδικών δικαστηρίων, βλ. παρακάτω.

⁶ Για τις υποθέσεις *Viking* και *Laval* βλ. Κουκιάδη, *Εργατικό δίκαιο - Συλλογικές εργασιακές σχέσεις - Τόμος II*, Β' έκδοση, 2011, σελ. 91 επ., Καζάκο, *Συλλογικό Εργατικό Δίκαιο*, 2011, σελ. 37 επ., Παπαδημητρίου, *Η απόσπαση εργαζομένων και η εφαρμογή κατώτατων ορίων προστασίας (πρώτες σκέψεις)*, σε *Οικονομικές ελευθερίες, κοινωνικά δικαιώματα & η απαγόρευση των διακρίσεων στο δίκαιο της Ε.Ε.*, 10^ο Πανελλήνιο Συνέδριο της ΕΔΕΚΑ, 2010, σελ. 19, Σκουρή, *Οι οικονομικές ελευθερίες και τα κοινωνικά δικαιώματα κατά τη νομολογία του Δικαστηρίου των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων*, σε *Οικονομικές ελευθερίες, κοινωνικά δικαιώματα & η απαγόρευση των διακρίσεων στο δίκαιο της Ε.Ε.*, 10^ο Πανελλήνιο Συνέδριο της ΕΔΕΚΑ, 2010, σελ. 3, Παπαδημητρίου, *Η απόφαση Viking για το δικαίωμα απεργίας των ναυτικών εν όψει αλλαγής της σημαίας του πλοίου και η σημασία της για την πορεία της κοινωνικής Ευρώπης*, *ΕΕργΔ* 2012, σελ. 1, Λεβέντη, *Το δικαίωμα απεργίας ως θεμελιώδες κοινοτικό δικαίωμα*, σε *Οικονομικές ελευθερίες, κοινωνικά δικαιώματα & η απαγόρευση των διακρίσεων στο δίκαιο της Ε.Ε.*, 10^ο Πανελλήνιο Συνέδριο της ΕΔΕΚΑ, 2010, σελ. 37, Αλιπράντη/Κατρούγκαλο, *Το ΔΕΕ ως απορρυθμιστής του εργατικού δικαίου*. Με αφορμή τις αποφάσεις *Viking* και *Laval*, *ΕφημΔΔ* 2008, σελ. 679, Σκανδάλη, *Οι επιπτώσεις των αποφάσεων του ΔΕΚ Viking και Laval στις οικονομικές ελευθερίες και στα συλλογικά εργατικά δικαιώματα σε ευρωπαϊκό επίπεδο*, *ΔΕΝ* 2009, σελ. 1105, Αργυρός, *Η κινητικότητα των επιχειρήσεων στην ευρωπαϊκή αγορά και η ανάληψη συλλογικής δράσης από τις συνδικαλιστικές οργανώσεις*, *ΕΕργΔ* 2007, σελ. 153, Μπουλούκος, *Κοινοτικές ελευθερίες εναντίον κοινωνικής Ευρώπης: Συνδικαλιστική δράση κατά μετανολόγησης πλοίου ως δικαιολογημένος περιορισμός της ελευθερίας εγκατάστασης*,

σύντομη παρουσίαση των σχετικών αποφάσεων. Βασικός σκοπός της εργασίας είναι η ανάλυση των εξελίξεων του ευρωπαϊκού συλλογικού εργατικού δικαίου μετά την έκδοση τους. Παρουσιάζονται έτσι οι εξελίξεις σε θεσμικό επίπεδο μετά τη θέση σε ισχύ της Συνθήκης της Λισαβόνας. Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στην επιρροή που ενδεχομένως να έχει στην εξέλιξη του ευρωπαϊκού συλλογικού εργατικού δικαίου ο Χάρτης των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Επίσης αναλύεται η Πρόταση Κανονισμού *Monti II*, με τον οποίο η Ευρωπαϊκή Επιτροπή επεδίωξε (ανεπιτυχώς) να συμφιλώσσει τις θεμελιώδεις οικονομικές ελευθερίες με τα συνδικαλιστικά δικαιώματα. Στη συνέχεια, παρουσιάζονται οι σχετικές εξελίξεις σε νομολογιακό επίπεδο, οι οποίες προέρχονται τόσο από το Δικαστήριο της Ευρωπαϊκής Ένωσης όσο και από το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου. Η νομολογία του τελευταίου θα αποτελέσει άλλωστε χρήσιμο εργαλείο για την μελλοντική ερμηνεία του ενωσιακού δικαίου, ενόψει της επικείμενης προσχώρησης της Ένωσης στην ΕΣΔΑ, αλλά και ενόψει των σχετικών παραπομπών του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της ΕΕ στην ΕΣΔΑ.

II. ΟΙ ΥΠΟΘΕΣΕΙΣ *VIKING* ΚΑΙ *LAVAL*

α) Σύντομη παρουσίαση των θέσεων του Δικαστηρίου

Η υπόθεση *Viking* αφορούσε συλλογικές δράσεις συνδικάτων κατά της ομόνυμης φινλανδικής εταιρίας, που είχαν ως σκοπό να αποτρέψουν την εταιρία από το να αλλάξει τη φινλανδική σημαία ενός πλοίου της και να το νηολογήσει υπό τη σημαία άλλου κράτους μέλους (Εσθονία).

Το Δικαστήριο απεφάνθη ότι τέτοιες συλλογικές δράσεις εμπίπτουν στο πεδίο εφαρμογής του άρθρου 49 ΣΛΕΕ (πρώην 43 ΣΕΚ), το οποίο αφορά την ελευθερία εγκατάστασης. Επικαλούμενο, την ανάγκη διαφύλαξης του χρήσιμου αποτελέσματος των κανόνων της Συνθήκης, το Δικαστήριο τάχθηκε υπέρ του άμεσου αποτελέσματος των κανόνων για την ελεύθερη κυκλοφορία έναντι των συνδικαλιστικών οργανώσεων. Έτσι, δέχθηκε τελικά ότι οι επίδικες συλλογικές δράσεις συνιστούν *περιορισμούς* κατά την έννοια του εν λόγω άρθρου. Οι περιορισμοί αυτοί μπορούν, κατ' αρχήν, να δικαιολογούνται από επιτακτικούς λόγους γενικού συμφέροντος, όπως είναι η προστασία των εργαζομένων, υπό την προϋπόθεση ότι αποδεικνύεται ότι οι εν λόγω περιορισμοί μπορούν να εξασφαλίσουν την επίτευξη του επιδιωκόμενου θεμιτού σκοπού και δεν βαίνουν πέραν αυτού που είναι αναγκαίο για την επίτευξη του. Ο έλεγχος αυτός με βάση την αρχή της αναλογικότητας αφέθηκε από το ΔΕΕ στον εθνικό δικαστή, κάτι όμως που δεν χρειάστηκε να γίνει, καθώς τα μέρη κατέληξαν τελικά σε συμβιβασμό.

ΕΕμπΔ 2008, σελ. 664, σχόλιο Τσαδήρα σε *ΕΕΕυρΔ* 2007, σελ. 791, αλλά και από την εκτενή αλλοδαπή αρθρογραφία ενδεικτικά μόνο βλ. von Danwitz, Grundfreiheiten und Kollektivautonomie, *Europäische Zeitschrift für Arbeitsrecht* 2010, σελ. 6, Reich, Free Movement v. Social Rights in an Enlarged Union – the Laval and Viking Cases before the ECJ, *German Law Journal* 2008, σελ. 125, Davies, One Step Forward, Two Steps Back? The *Viking* and *Laval* Cases in the ECJ, *Industrial Law Journal* 2008, σελ. 126, Hinarejos, *Laval* and *Viking*: The Right to Collective Action versus EU Fundamental Freedoms, *Human Rights Law Review* 2008, σελ. 714, Zahn, The *Viking* and *Laval* Cases in the Context of European Enlargement, *Web JCLI* 2008, διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <http://webjcli.ncl.ac.uk/2008/issue3/zahn3.html>, Bercusson, The Trade Union Movement and the European Union: Judgment Day, *European Law Journal* 2007, σελ. 279, Achtsioglou, The judicial treatment of the conflicts between trade union rights and economic freedoms in EU legal order: a critical analysis of the ECJ rulings in *Laval* and *Viking* cases, διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση <http://www.constitutionalism.gr>.

Η υπόθεση *Laval* αφορούσε την ομώνυμη λετονική κατασκευαστική εταιρία, η οποία ανέλαβε το έργο της ανακαίνισης και επέκτασης ενός σχολικού κτιρίου στη Σουηδία, αναθέτοντας την εκτέλεση του έργου στη σουηδική θυγατρική της, στην οποία απέσπασε Λετονούς εργάτες. Η *Laval* τότε ήρθε αντιμέτωπη με τα σουηδικά συνδικάτα, τα οποία προχώρησαν σε συλλογικές δράσεις για τους μισθούς των αποσπασμένων εργατών και για την υπογραφή συλλογικής σύμβασης εργασίας. Η εν λόγω σ.σ.ε. περιείχε όρους που, (α) για τα ζητήματα που εντάσσονταν στον σκληρό πυρήνα της Οδηγίας 96/71/EK (άρθρο 3 παρ. 1), ήταν ευμενέστεροι από τα κατώτατα όρια που εγγυούνταν η εθνική νομοθεσία, και (β) αφορούσαν άλλα ζητήματα που δεν περιλαμβάνονταν στον σκληρό πυρήνα της Οδηγίας.

Το Δικαστήριο απεφάνθη ότι η ανάληψη συλλογικής δράσης με σκοπό τον εξαναγκασμό της εγκατεστημένης επιχείρησης εντός άλλου κράτους να προχωρήσει σε συλλογική σύμβαση, της οποίας οι όροι είτε είναι ευνοϊκότεροι από αυτούς που προβλέπονται στις οικίες εθνικές διατάξεις είτε αφορούν ζητήματα μη περιλαμβανόμενα στον σκληρό πυρήνα της Οδηγίας 96/71/EK, αντιβαίνει στο άρθρο 56 ΣΛΕΕ (πρώην άρθρο 49 ΣΕΚ), καθότι καθιστά δυσχερή την παροχή υπηρεσιών στο έδαφος του κράτους μέλους υποδοχής.

β) Οι πρώτες συνέπειες των Viking και Laval

ι) Η υπόθεση BALPA

Οι συνέπειες της απόφασης *Viking* έκαναν ήδη την εμφάνιση τους στην υπόθεση *BALPA*, όπου η *British Airways (BA)* επικαλέστηκε την εν λόγω απόφαση, προκειμένου να εμποδίσει νόμιμες συλλογικές δράσεις του σωματείου των πιλότων των Βρετανικών Αερογραμμών (*BALPA*). Συγκεκριμένα, η *BALPA* αντιτάχθηκε στην απόφαση της *BA* να ιδρύσει μια θυγατρική αεροπορική εταιρεία με έδρα το Παρίσι, η οποία θα διενεργούσε πτήσεις μεταξύ Ευρώπης και ΗΠΑ. Αυτό διότι θεώρησε ότι η θυγατρική αυτή θα χρησιμοποιούνταν ως μέσο για την χειροτέρευση των συνθηκών εργασίας των πιλότων της *BA*. Η συντριπτική πλειοψηφία των πιλότων της *BA* ψήφισε την έναρξη απεργιακών κινητοποιήσεων. Η βρετανική εταιρία ωστόσο, παρά το γεγονός ότι δεν προέβαλλε ενστάσεις σύμφωνα με την βρετανική νομοθεσία, απείλησε το σωματείο πως σε περίπτωση απεργίας, θα διεκδικούσε εξαιρετικά υψηλή αποζημίωση (περίπου 100 εκατομμύρια λίρες ανά ημέρα), καθώς θα παραβιάζονταν η ελευθερία εγκατάστασης (άρθρο 49 ΣΛΕΕ) και η ελευθερία παροχής υπηρεσιών (άρθρο 56 ΣΛΕΕ)⁷. Το αποτέλεσμα ήταν η *BALPA* να μη προχωρήσει σε απεργιακές κινητοποιήσεις, φοβούμενη το βάσιμο των ισχυρισμών της *BA*.

Στα συμπεράσματά που εξέδωσε σχετικά με την εν λόγω διαφορά η Επιτροπή Εμπειρογνομόνων της Διεθνούς Οργάνωσης Εργασίας (ΔΟΕ) εκτίμησε⁸ ότι οι επίμαχες αποφάσεις του ΔΕΕ είναι πιθανό να έχουν «στην πράξη ένα σημαντικό περιοριστικό αποτέλεσμα στην άσκηση του δικαιώματος της απεργίας, κατά τρόπο αντίθετο προς τη δ.σ.ε. αρ. 87». Τα βασικά επιχειρήματα που οδήγησαν σε αυτό το συμπέρασμα ήταν δύο. Πρώτον, ότι μετά τις *Viking* και *Laval*, η «πανταχού παρούσα απειλή μιας αγωγής αποζημιώσεως, που θα μπορούσε να χρεοκοπήσει το σωματείο»

⁷ Ewing, *Fighting Back: Resisting Union Busting and Strike Breaking in the BA Dispute*, Liverpool: Institute of Employment Rights Publications, 2011.

⁸ Έκθεση της Επιτροπής Εμπειρογνομόνων για την Εφαρμογή των Συμβάσεων και των Συστάσεων, 24 Φεβρουαρίου 2010, σελ. 209, το κείμενο είναι διαθέσιμο (αγγλ.) στην ηλεκτρονική διεύθυνση: http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_norm/---relconf/documents/meetingdocument/wcms_123424.pdf.

θα έθετε σημαντικά εμπόδια στα συνδικάτα, όταν αυτά σχεδιάζουν να προσφύγουν σε συλλογικές δράσεις. Δεύτερον, σχετικά με τους περιορισμούς των δικαιωμάτων, που προστατεύονται βάσει της δ.σ.ε. αριθ. 87, η Επιτροπή απέκλεισε ρητώς το κριτήριο της αναλογικότητας κατά των έλεγχου των αντικρουόμενων συμφερόντων.

ii) Η επιστροφή της υπόθεσης *Laval* στη Σουηδία

Η απόφαση «*Laval*» υπήρξε η αφορμή για τη στοιχειοθέτηση ευθύνης των συνδικαλιστικών σωματείων σε αποζημίωση, όταν η συνδικαλιστική τους δράση παραβιάζει τις διατάξεις των Συνθηκών. Αυτό κατέδειξε άλλωστε και η απόφαση του σουηδικού εργατικού δικαστηρίου (*Arbetsdomstolen*)⁹ που είχε υποβάλλει το σχετικό προδικαστικό ερώτημα. Δεδομένου ότι το ΔΕΚ είχε ήδη αποφανθεί ότι οι επίδικες συλλογικές ενέργειες ήταν αντίθετες με το δίκαιο της Ένωσης, στο σουηδικό δικαστήριο έμενε απλώς να κρίνει εάν, εξαιτίας των παράνομων αυτών συλλογικών δράσεων, τα συνδικάτα ενέχονταν στο να καταβάλουν αποζημίωση στη *Laval*, καθώς η τελευταία αξίωνε αποζημίωση της τάξης των 150.000 Ευρώ και περίπου άλλα τόσα ως «τιμωρητική αποζημίωση» (*punitive damages*).

Το σουηδικό δικαστήριο πρώτα ερεύνησε εάν υπήρχε κάποια εθνική διάταξη που να υποχρέωνε τα σωματεία σε αποζημίωση. Αφού αποφάνθηκε πως δεν υπήρχε καμία σχετική διάταξη, η νομική θεμελίωση θα έπρεπε να αναζητηθεί στο δίκαιο της Ένωσης. Έτσι, το *Arbetsdomstolen* επικαλέστηκε τη νομολογία του ΔΕΚ, σχετικά με την ευθύνη των κρατών μελών σε αποζημίωση, όταν αυτά παραβιάζουν το δίκαιο της Ένωσης. Η θεμελιώδεις αποφάσεις του ΔΕΚ για το εν λόγω ζήτημα είναι οι *Brasserie du Pecheur* και *Factortame*¹⁰. Σύμφωνα με την εν λόγω νομολογία, για να συντρέχει ευθύνη αποζημίωσης ενός Κράτους, λόγω έκδοσης νόμου αντίθετου προς το Κοινοτικό Δίκαιο, πρέπει να συντρέχουν σωρευτικά οι εξής προϋποθέσεις: α) ο κανόνας δικαίου που παραβιάστηκε να είχε σκοπό να αποδώσει δικαιώματα σε ιδιώτες, β) η παραβίαση του κανόνα να ήταν κατάφορη και γ) ανάμεσα στην παραβίαση του κανόνα και τη ζημία του ιδιώτη να υπήρχε άμεση αιτιώδης σύνδεση.

Περαιτέρω, το εργατικό δικαστήριο επικαλέστηκε δύο αποφάσεις του ΔΕΕ από το χώρο του δικαίου του ανταγωνισμού¹¹ και μια που σχετίζονταν με την ελεύθερη κυκλοφορία εργαζομένων¹², προκειμένου να υποστηρίξει ότι, όταν ο κανόνας ευρωπαϊκού δικαίου που παραβιάζεται έχει οριζόντιο αποτέλεσμα, η παραβίαση αυτή μπορεί να θεμελιώσει ευθύνη σε αποζημίωση και μεταξύ ιδιωτών.

Ενόψει λοιπόν των ανωτέρω, τα συνδικαλιστικά σωματεία ευθύνονται σε αποζημίωση όταν παραβιάζουν κανόνα ευρωπαϊκού δικαίου, αρκεί να πληρούνται αφενός οι προϋποθέσεις θεμελίωσης αυτής της ευθύνης, όπως αυτές διατυπώθηκαν στις υποθέσεις *Brasserie du Pecheur* και *Factortame*, και αφετέρου ο

⁹ Μια ανεπίσημη μετάφραση (αγγλ.) της απόφασης είναι διαθέσιμη στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <http://arbetsratt.juridicum.su.se/Filer/PDF/ErikSjoedin/AD%202009%20nr%2089%20Laval%20Englis h.pdf>. Το σουηδικό εργατικό δικαστήριο έχει τριμελή σύνθεση και δικάζει σε πρώτο και τελευταίο βαθμό αρκετές εργατικές διαφορές, μεταξύ των οποίων και τις συλλογικές εργατικές διαφορές, Malmberg, Trade Union Liability for 'EU-Unlawful' Collective Action, *European Labour Law Journal* 2012, σελ. 5.

¹⁰ C-46/93 και C-48/93, *Brasserie du Pecheur* και *Factortame*, [1996] ECR I-1029. Βλ. επίσης για την εξέλιξη της νομολογίας αυτής C-224/01, *Köbler*, [2003] ECR I-10239 και C-445/06, *Danske Slagterier* [2009] ECR I-2119.

¹¹ C-453/99 *Courage κατά Crehan* [2001], ECR I-6297 και C-295/04 μέχρι C-298/04 *Manfredi κατά Lloyd* [2006], ECR I-6619.

¹² C-94/07 *Raccanelli* [2008], ECR I-5939.

παραβιαζόμενος κανόνας να έχει οριζόντιο αποτέλεσμα¹³. Το σουηδικό δικαστήριο, αφού αποφάνθηκε ότι οι παραπάνω προϋποθέσεις συνέτρεχαν στην επίδικη περίπτωση, καταδίκασε τα συνδικάτα να καταβάλουν στη *Laval* «τιμωρητική αποζημίωση» (*punitive damages*) που ανέρχονταν περίπου στο ποσό των 55,000 €.

III. ΤΟ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΣΥΛΛΟΓΙΚΟ ΕΡΓΑΤΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ ΣΤΗ ΜΕΤΑ «ΚΟΥΑΡΤΕΤΟ *LAVAL*» ΕΠΟΧΗ

Όπως ήταν αναμενόμενο, οι αποφάσεις *Viking* και *Laval* πυροδότησαν μια έντονη αντιπαράθεση μεταξύ των οργάνων της ΕΕ, του ακαδημαϊκού κλάδου και των κοινωνικών εταίρων. Η αντιπαράθεση αυτή οδήγησε σταδιακά στη δημιουργία ενός διαφορετικού *status quo*, καθώς οι εξελίξεις, όσον αφορά την προστασία των θεμελιωδών κοινωνικών δικαιωμάτων στο ενωσιακό δίκαιο¹⁴ υπήρξαν τα τελευταία χρόνια ιδιαίτερα σημαντικές.

1) Οι εξελίξεις σε θεσμικό επίπεδο

α) Η Συνθήκη της Λισαβόνας και ο Χάρτης των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων

Μία πολύ σημαντική εξέλιξη είναι η θέση σε ισχύ της Συνθήκης της Λισαβόνας¹⁵, η οποία προσέδωσε ισοδύναμη με αυτήν δεσμευτικότητα στον Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της ΕΕ. Η Συνθήκη αντιπροσωπεύει το αποκορύφωμα της διαδικασίας με την οποία έχει εξελιχθεί στο πέρασμα των χρόνων η θέση που καταλάμβαναν τα ανθρώπινα δικαιώματα στην ενωσιακή έννομη τάξη, με τη σταδιακή ενσωμάτωσή τους στην πρώτη γραμμή του δικαίου της ΕΕ, ιδιαίτερα μέσα από τις νομολογιακές πρωτοβουλίες του ΔΕΕ¹⁶. Με την θέση σε ισχύ της Συνθήκης της Λισαβόνας, η θεώρηση της Ευρώπης γίνεται πιο κοινωνική, καθώς αποτυπώνεται (άρθρο 2 ΣΕΕ) η αντίληψη ότι η Ένωση δεν είναι μόνο μια εσωτερική αγορά, αλλά εξίσου μια Ευρώπη των αξιών, όπως του σεβασμού της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, της ελευθερίας, της δημοκρατίας, της ισότητας, του κράτους δικαίου, καθώς και του σεβασμού των ανθρωπίνων δικαιωμάτων¹⁷. Διευρύνονται επίσης οι κοινωνικοί στόχοι της Ένωσης καθώς, σύμφωνα με το άρθρο 3 παρ. 3 ΣΕΕ, η ένωση καλείται να δημιουργήσει «μια άκρως ανταγωνιστική κοινωνική οικονομία της αγοράς, με στόχο την πλήρη απασχόληση και την κοινωνική πρόοδο».

¹³ Η πλειοψηφία της θεωρίας κατέκρινε το σουηδικό δικαστήριο ότι μπήκε σε «άγνωστα λημέρια», καθώς δεν υπάρχει σχετική νομολογία του ΔΕΕ που να καθιερώνει ευθύνη *ιδιωτών* για παραβίαση του άρθρου 56 ΣΛΕΕ βλ. Rönnmar, *Laval returns to Sweden: The Final Judgment of the Swedish Labour Court and Swedish Legislative Reforms*, *Industrial Law Journal* 2010, σελ. 280., βλ. χαρακτηριστικά Prechal/De Vries, *Seamless Web of Judicial Protection in the Internal Market?* *European Law Review* 2009, σελ. 5, Apps, *Damages Claims against Trade Unions after Viking and Laval*, *European Law Review* 2009, σελ. 141 και Reich, *Horizontal Liability in EC Law: Hybridization of Remedies for Compensation in Case of Breaches of EC Rights*, *CMLRev* 2007, σελ. 705.

¹⁴ Αναλυτική για τις εξελίξεις που σημειώθηκαν στα εγχώρια δίκαια των κρατών μελών, ως «απάντηση» στη νομολογία *Viking* και *Laval* η συγκριτική μελέτη του Rebhahn, *Die Zukunft der Kollektivautonomie in Europa – Tarifautonomie im Rechtsvergleich*, *Europäische Zeitschrift für Arbeitsrecht* 2010, σελ. 62.

¹⁵ Επίσημη Εφημ. ΕΕ C 306/17.12.2007. Για μια συνοπτική παρουσίαση των αλλαγών που επήλθαν στο εργατικό δίκαιο με τη θέση σε ισχύ της Συνθήκης βλ. Krebber, *Das Arbeitsrecht im Vertrag von Lissabon*, *Europäische Zeitschrift für Arbeitsrecht* 2010, σελ. 303.

¹⁶ Mahoney, *Σκέψεις για την προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων στην Ευρωπαϊκή Ένωση μετά τη Συνθήκη της Λισαβόνας*, *Αρμ* 2012, σελ. 9.

¹⁷ Στεργίου, *Η Κοινωνική Ευρώπη στη Συνθήκη της Λισαβόνας*, *ΕΕργΔ* 2011, σελ. 1.

Αξίζει λοιπόν να αναρωτηθεί κανείς το εάν αυτή η αναδιατύπωση των στόχων της Ένωσης θα είχε κάποια επιρροή σε περίπτωση που επανέρχονταν υπό εξέταση τα ζητήματα που τέθηκαν στη νομολογία *Viking* και *Laval*. Εξάλλου, και στις υποθέσεις αυτές το Δικαστήριο αναφέρθηκε ρητά στους στόχους της Ένωσης, όπως αυτοί ορίζονταν στα τότε άρθρα 2 και 3 ΣΕΕ, κρίνοντας ότι θα πρέπει να σταθμιστούν οι οικονομικές ελευθερίες με βάση τους σκοπούς της ευρωπαϊκής κοινωνικής πολιτικής¹⁸.

Η απάντηση στο παραπάνω ερώτημα μάλλον θα πρέπει να είναι αρνητική. Όπως τονίζει και ο καθηγητής *Syrpis*¹⁹, θα ήταν υπερβολικά αισιόδοξο να περιμένει κανείς από το ΔΕΕ να αλλάξει την προσέγγιση του, όσον αφορά τις οικονομικές ελευθερίες, μόνο και μόνο από το γεγονός ότι δόθηκε μεγαλύτερη έμφαση σε κάποια επί μέρους στοιχεία των κοινών διατάξεων των Συνθηκών, οι οποίες απλώς αναφέρουν τις αξίες και τους σκοπούς της Ένωσης. Εξάλλου, και στις *Viking* και *Laval* το Δικαστήριο στάθμισε το «κοινωνικό» με το «οικονομικό», προτιμώντας τελικά το δεύτερο. Το πιο πιθανό είναι οι αλλαγές αυτές που αποδίδουν πλέον μεγαλύτερη έμφαση στα κοινωνικά χαρακτηριστικά της Ένωσης, να επηρεάσουν τους Δικαστές του ΔΕΕ, όταν θα σταθμίζουν τις οικονομικές ελευθερίες με τα συνδικαλιστικά δικαιώματα με βάση την αρχή της αναλογικότητας.

Εκτός όμως από την επαναδιατύπωση των στόχων της Ένωσης, σημαντικό βήμα προς μια αναθεώρηση της νομολογίας του ΔΕΕ αποτελεί και η αναγνώριση της δεσμευτικότητας του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων. Αυτό διότι το ευρωπαϊκό δίκαιο εγγυάται πλέον, μεταξύ άλλων, και δικαιώματα που ανήκουν στον πυρήνα του εργατικού δικαίου και των εργασιακών σχέσεων, όπως το δικαίωμα διαπραγμάτευσης, σύναψης συλλογικών συμβάσεων και ανάληψης συλλογικών δράσεων (άρθρο 28)²⁰.

Σχετικά με την εμβέλεια του Χάρτη, αυτός σε καμία περίπτωση δεν θα πρέπει να θεωρηθεί ως ένα είδος ομοσπονδιακού Χάρτη δικαιωμάτων για τα κράτη μέλη²¹. Ο Χάρτης δεν ιδρύει νέα δικαιώματα αλλά *επιβεβαιώνει*, όπως άλλωστε αναφέρεται και στο Προοίμιό του²², δικαιώματα που πηγάζουν από άλλες νομοθετικές πηγές. Θα πρέπει άλλωστε να υπογραμμιστεί ότι και στην ίδια τη Συνθήκη (άρθρο 6 ΣΕΕ) προβλέπεται ρητά ότι «τα δικαιώματα, οι ελευθερίες και οι αρχές του Χάρτη ερμηνεύονται σύμφωνα με τις γενικές διατάξεις του Τίτλου VII του Χάρτη που διέπουν την ερμηνεία και την εφαρμογή του και λαμβανομένων δεόντως υπόψη των επεξηγήσεων οι οποίες αναφέρονται στον Χάρτη και στις οποίες μνημονεύονται οι πηγές των εν λόγω διατάξεων». Επιπλέον, στον εν λόγω Τίτλο ορίζεται ρητά ότι ο Χάρτης απευθύνεται στους θεσμούς και τα λοιπά όργανα και οργανισμούς της

¹⁸ *Syrpis*, The Treaty of Lisbon: Much Ado ... But About What?, *Industrial Law Journal* 2008, σελ. 219.

¹⁹ *Syrpis*, The Treaty of Lisbon: Much Ado ... But About What?, *Industrial Law Journal* 2008, σελ. 219.

²⁰ Εκτενής η ανάλυση της *Kamanabrou* για την εν λόγω διάταξη και τη σημασία της για το μέλλον του ευρωπαϊκού εργατικού δικαίου, βλ. *Kamanabrou*, *Arbeitsrecht im Binnenmarkt*, *Europäische Zeitschrift für Arbeitsrecht* 2010, σελ. 157.

²¹ Γκιζάρη-Ξανθοπούλου, Ο Χάρτης των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της ΕΕ μετά τη Συνθήκη της Λισαβόνας, *ΕΕΕυρΔ* 2011, σελ. 11.

²² Στο Προοίμιο αναφέρεται συγκεκριμένα ότι «ο παρών Χάρτης επιβεβαιώνει, σεβόμενος τις αρμοδιότητες και τα καθήκοντα της Ένωσης, καθώς και την αρχή της επικουρικότητας, τα δικαιώματα που απορρέουν ιδίως από τις κοινές συνταγματικές παραδόσεις και τις διεθνείς υποχρεώσεις των κρατών μελών, την Ευρωπαϊκή Σύμβαση για την Προάσπιση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και των Θεμελιωδών Ελευθεριών, τους Κοινωνικούς Χάρτες που έχουν υιοθετηθεί από την Ένωση και το Συμβούλιο της Ευρώπης καθώς και από τη νομολογία του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης και του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου».

Ευρωπαϊκής Ένωσης, τηρουμένης της αρχής της επικουρικότητας, καθώς και στα κράτη μέλη μόνο όμως όταν εφαρμόζουν το δίκαιο της Ένωσης (κάθετο αποτέλεσμα).

Βέβαια, δεν θα πρέπει να ξεχνάει κανείς ότι και οι σχετικές με τις οικονομικές ελευθερίες διατάξεις της Συνθήκης δεν έχουν κατά κανόνα οριζόντιο αποτέλεσμα. Αυτό όμως δεν εμπόδισε το ΔΕΚ στην υπόθεση *Viking* να αποφανθεί ότι «το γεγονός ότι ορισμένες διατάξεις της Συνθήκης απευθύνονται ρητά στα κράτη μέλη δεν αποκλείει τη δυνατότητα ταυτόχρονης παροχής δικαιωμάτων σε κάθε ιδιώτη που ενδιαφέρεται για την τήρηση των υποχρεώσεων που καθορίζονται κατά τον τρόπο αυτό»²³ και να καταλήξει στο ότι το άρθρο 43 ΣΕΚ έχει την έννοια ότι μια ιδιωτική επιχείρηση μπορεί να επικαλεστεί ευθέως το άρθρο αυτό κατά συνδικαλιστικής οργανώσεως ή ενώσεως συνδικαλιστικών οργανώσεων²⁴. Η ίδια υπόθεση δείχνει επίσης ότι στις περιπτώσεις που το Δικαστήριο δέχεται το οριζόντιο αποτέλεσμα των διατάξεων της Συνθήκης, αναγνωρίζει παράλληλα το ίδιο (οριζόντιο) αποτέλεσμα και στις γενικές αρχές του δικαίου της Ένωσης (άρα και στα άρθρα του Χάρτη, με τα οποία αυτές επιβεβαιώνονται)²⁵.

Περαιτέρω, ήδη από το 2006²⁶, δηλαδή αρκετά πριν ο Χάρτης αποκτήσει αυτή τη δεσμευτικότητα, το Δικαστήριο αναφέρεται σε αυτόν ως πηγή προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων. Στις αποφάσεις *Viking* και *Laval*, το Δικαστήριο αναφέρθηκε σε μια σωρεία νομοθετικών πηγών, όπως ο Ευρωπαϊκός Κοινωνικός Χάρτης, η υπ' αριθμ. 87 Σύμβαση της ΔΟΕ αλλά και ο ίδιος ο Χάρτης των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων, οπότε και κατέληξε στο ότι το δικαίωμα ανάληψης συλλογικών δράσεων αποτελεί τόσο θεμελιώδες κοινωνικό δικαίωμα όσο και γενική αρχή του δικαίου της ΕΕ²⁷.

Ενόψει των ανωτέρω, και ιδιαίτερα εάν θεωρήσουμε πιθανή την οριζόντια εφαρμογή των διατάξεων του Χάρτη στην περίπτωση που συγκρούονται με κάποια οικονομική ελευθερία, η αυξημένη πλέον τυπική ισχύς τους, τους προσδίδει ιδιαίτερη αξία. Οι συλλογικές δράσεις προστατεύονται πλέον σε ευρωπαϊκό επίπεδο, κάτι που ίσως να μπορέσει να αλλάξει την αντιμετώπιση του ΔΕΕ, όσον αφορά τη σχέση των οικονομικών ελευθεριών και των συνδικαλιστικών δικαιωμάτων. Άλλωστε, το Δικαστήριο έχει ήδη στείλει κάποια αισιόδοξα μηνύματα, όσον αφορά την επιρροή που θα έχει πλέον ο Χάρτης στη νομολογία του. Ενδεικτικά, μπορούμε να αναφέρουμε ότι στην υπόθεση C-236/09²⁸, η Ολομέλεια του ΔΕΕ έκρινε ότι διάταξη δευτερογενούς ενωσιακού δικαίου είναι ανίσχυρη, επειδή ερχόταν σε αντίθεση με την αρχή της ίσης μεταχείρισης, και συνεπώς με τα άρθρα 21 και 23 του Χάρτη. Αντίστοιχα, στην υπόθεση C-555/07²⁹ και πάλι η Ολομέλεια του ΔΕΕ έκρινε αντίθετη στην αρχή της ίσης μεταχείρισης και στο άρθρο 21 του Χάρτη εθνική κανονιστική

²³ Σκέψη 58.

²⁴ Σκέψη 61.

²⁵ Spraventa, *The horizontal application of fundamental rights as general principles of Union Law*, σε *A constitutional order of states: essays in honour of Alan Dashwood*, 2011, σελ. 199.

²⁶ Υπόθεση C-540/03, *Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο κατά Συμβουλίου*, ECR I-5769, σκέψη 38.

²⁷ Καζάκος, *Συλλογικό Εργατικό Δίκαιο*, 2011, σελ. 37, Αλιπράντης/Κατρούγκαλος, *Το ΔΕΕ ως απορρυθμιστής του εργατικού δικαίου. Με αφορμή τις αποφάσεις Viking και Laval*, *ΕφημΔΔ* 2008, σελ. 679.

²⁸ Απόφαση της 1ης Μαρτίου 2011, Υπόθεση C-236/09, *Association belge des Consommateurs Test-Achats ASBL κατά Conseil des ministres*, ΝΟΜΟΣ. Βλ. όμως και τις υποθέσεις C-297/10 και C-298/10, όπου το ΔΕΕ απεφάνθη ότι «καθόσον το δικαίωμα σε συλλογικές διαπραγματεύσεις που κατοχυρώνεται με το άρθρο 28 του Χάρτη αποτελεί τμήμα των διατάξεων του δικαίου της Ένωσης, πρέπει, εντός του πεδίου εφαρμογής του εν λόγω δικαίου, να ασκείται σύμφωνα με αυτό».

²⁹ Απόφαση της 19ης Ιανουαρίου 2010, Υπόθεση C-555/07, *Seda Küçükdeveci κατά Swedex GmbH & Co. KG*, ΝΟΜΟΣ.

ρύθμιση, η οποία προέβλεπε ότι τα χρονικά διαστήματα απασχόλησης που διανύθηκαν πριν τη συμπλήρωση του 25ου έτους ηλικίας των εργαζομένων δεν λαμβάνονταν υπόψη για τον υπολογισμό της προθεσμίας καταγγελίας της συμβάσεως εργασίας. Μάλιστα, στην τελευταία υπόθεση, παρατηρεί κανείς ότι το ΔΕΕ επικαλείται τις διατάξεις του Χάρτη σε διαφορά που ανέκυψε μεταξύ *ιδιωτών*, προσδίδοντας έτσι σε αυτόν οριζόντιο άμεσο αποτέλεσμα.

Τέλος, όπως αναφέραμε και για την επιρροή των αναδιατυπωμένων στόχων της Ένωσης, η νομική δεσμευτικότητα του Χάρτη πιθανότατα θα διαδραματίσει σημαντικό ρόλο και κατά τη στάθμιση που κάνει το ΔΕΕ με βάση την αρχή της αναλογικότητας³⁰.

β) Η Πρόταση Κανονισμού Monti II³¹

Πέρα όμως από τα παραπάνω, οι νεοεισαχθείσες-αναδιατυπωθείσες διατάξεις των ΣΕΕ και ΣΛΕΕ φαίνεται ότι επηρέασαν τις γενικότερες πολιτικές κατευθύνσεις της Ένωσης αλλά και την παραγωγή κανόνων δευτερογενούς ενωσιακού δικαίου, οι οποίοι αναμφισβήτητα μπορούν να επηρεάσουν σε πολύ μεγαλύτερο βαθμό το ευρωπαϊκό εργατικό δίκαιο.

Χαρακτηριστικό είναι ότι στις 21/3/2012 η Επιτροπή εξέδωσε μια Πρόταση για την έκδοση Κανονισμού για την άσκηση του δικαιώματος ανάληψης συλλογικής δράσης στο πλαίσιο της ελευθερίας εγκατάστασης και της ελευθερίας παροχής υπηρεσιών³² (εφεξής «Πρόταση Κανονισμού *Monti II*»). Η Πρόταση είχε ακριβώς ως σκοπό την αποσαφήνιση της αλληλεπίδρασης μεταξύ, αφενός, της άσκησης κοινωνικών δικαιωμάτων και, αφετέρου, της άσκησης της ελευθερίας εγκατάστασης και της ελευθερίας παροχής υπηρεσιών, που κατοχυρώνονται στη Συνθήκη. Ευθυγραμμίζονταν έτσι με έναν από τους βασικούς στόχους της Συνθήκης, δηλαδή «μια κοινωνική οικονομία της αγοράς με υψηλό βαθμό ανταγωνιστικότητας», χωρίς όμως να είχε ως σκοπό να μεταστρέψει τη νομολογία του Δικαστηρίου³³. Οι εξελίξεις πάντως έδειξαν ότι η εν λόγω Πρόταση δεν θα καταστεί δευτερογενές δίκαιο της Ένωσης, καθώς ο Πρόεδρος της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, *Jose Manuel Barroso*, ανακοίνωσε με την από 12/09/2012 επιστολή του προς τον Πρόεδρο του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου, *Martin Schulz*, ότι η Επιτροπή προτίθεται να την ανακαλέσει³⁴. Σε κάθε περίπτωση, αξίζει να παρουσιαστούν οι βασικές προτάσεις του Κανονισμού *Monti II* και να αναλυθεί το αν αυτές μπορούσαν πράγματι να επιφέρουν τα επιθυμητά αποτελέσματα.

Στο άρθρο 1 παρ. 2 του Κανονισμού περιλαμβάνεται η συχνά αποκαλούμενη και ως «ρήτρα *Monti*». Σύμφωνα με αυτήν «ο παρών κανονισμός δεν θίγει με οποιονδήποτε τρόπο την άσκηση των θεμελιωδών δικαιωμάτων που αναγνωρίζονται στα κράτη μέλη, περιλαμβανομένου του δικαιώματος ή της ελευθερίας για απεργία ή για

³⁰ Syrpis, *The Treaty of Lisbon: Much Ado ... But About What?*, *Industrial Law Journal* 2008, σελ. 219.

³¹ Βλ. αναλυτικά για την εν λόγω Πρόταση Rocca, *The Proposal for a (so-called) 'Monti II' Regulation on the Exercise of the Right to Take Collective Action within the Context of the Freedom of Establishment and the Freedom to Provide Services*, *European Labour Law Journal* 2012, σελ. 19, Hendrickx, *Waiting for the 'Full Monti/y'*, *European Labour Law Journal* 2012, σελ. 2.

³² COM (2012) 130 τελικό, διαθέσιμη στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2012:0130:FIN:EL:PDF>.

³³ Βλ. την Αιτιολογική Έκθεση της Πρότασης Κανονισμού, σελ. 12.

³⁴ Η επιστολή είναι διαθέσιμη στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <http://europa.eu/rapid/pressReleasesAction.do?reference=MEMO/12/661&format=HTML&aged=0&language=EL&guiLanguage=en>.

ανάληψη άλλων ενεργειών που καλύπτονται από τα ειδικά συστήματα εργασιακών σχέσεων στα κράτη μέλη, σύμφωνα με το εθνικό δίκαιο και τις εθνικές πρακτικές. Δεν θίγει επίσης το δικαίωμα διαπραγμάτευσης, σύναψης και εφαρμογής συλλογικών συμβάσεων και το δικαίωμα ανάληψης συλλογικής δράσης σύμφωνα με το εθνικό δίκαιο και τις εθνικές πρακτικές». Πρόκειται ουσιαστικά για το ίδιο κείμενο με αυτό του άρθρου 2 του Κανονισμού 2679/98/EK, ενώ η ίδια διάταξη έχει ενσωματωθεί και στον πρόσφατα εκδοθέντα Κανονισμό για τις μακροοικονομικές ανισοροπίες³⁵.

Σύμφωνα με το άρθρο 2 του Κανονισμού «η άσκηση της ελευθερίας εγκατάστασης και της ελευθερίας παροχής υπηρεσιών που κατοχυρώνονται στη Συνθήκη σέβεται το θεμελιώδες δικαίωμα ανάληψης συλλογικής δράσης, συμπεριλαμβανομένου του δικαιώματος ή της ελευθερίας της απεργίας και, αντιστρόφως, η άσκηση του θεμελιώδους δικαιώματος ανάληψης συλλογικής δράσης, συμπεριλαμβανομένου του δικαιώματος ή της ελευθερίας της απεργίας, σέβεται τις εν λόγω οικονομικές ελευθερίες». Από το ίδιο το κείμενο δεν μπορούν να εξαχθούν και πολλά πρακτικά συμπεράσματα, καθώς από το γράμμα της διάταξης, προκύπτει μόνο μια υποχρέωση αμοιβαίου σεβασμού ανάμεσα στα θεμελιώδη κοινωνικά δικαιώματα και στις οικονομικές ελευθερίες, χωρίς να μπορεί να προκύψει η οποιαδήποτε ιεράρχηση. Έτσι, χρήσιμα εργαλεία μπορούν να αποτελέσουν η Αιτιολογική Έκθεση της Πρότασης και οι αιτιολογικές σκέψεις του Κανονισμού, από όπου και μπορούν να εξαχθούν χρήσιμα συμπεράσματα, όσον αφορά την πραγματική βούληση του νομοθέτη.

Συγκεκριμένα, στην Αιτιολογική Έκθεση προβλέπεται³⁶ ότι το άρθρο 2, και μάλιστα τονίζει ότι δεν υπάρχει εγγενώς σύγκρουση μεταξύ της άσκησης του θεμελιώδους δικαιώματος για ανάληψη συλλογικής δράσης και της άσκησης των ελευθεριών εγκατάστασης και παροχής υπηρεσιών, ούτε υπερίσχυση του ενός έναντι του άλλου, αναγνωρίζει ωστόσο ότι μπορεί να ανακύψουν καταστάσεις, σε περιπτώσεις εργατικών διαφορών, στις οποίες ίσως πρέπει να βρεθεί μια ισορροπία για την άσκηση του εν λόγω δικαιώματος και των εν λόγω ελευθεριών, βάσει της αρχής της αναλογικότητας και σύμφωνα με την πάγια πρακτική των δικαστηρίων και με τη νομολογία της ΕΕ.

Υπό την έννοια αυτή βέβαια, εύκολα παρατηρεί κανείς ότι το άρθρο 2 του Κανονισμού δεν κάνει τίποτα άλλο παρά από το να προσδίδει μορφή δευτερογενούς ενωσιακού δικαίου στη νομολογία *Viking* και *Laval*³⁷. Τίθεται έτσι και πάλι το ερώτημα αν ορθά προβλέπεται ισότιμη μεταχείριση ανάμεσα στο θεμελιώδες δικαίωμα για ανάληψη συλλογικής δράσης και στην ελευθερία εγκατάστασης και παροχής υπηρεσιών, ή μήπως θα έπρεπε να προβλέπεται η υπεροχή των θεμελιωδών κοινωνικών δικαιωμάτων έναντι των οικονομικών ελευθεριών³⁸. Η Ευρωπαϊκή Συνομοσπονδία Συνδικάτων (*ETUC*) άλλωστε στο από 06/06/2012 Ψήφισμά της για

³⁵ Βλ. άρθρο 1 παράγραφος 3 τελευταία πρόταση του Κανονισμού 1176/2011, σχετικά με την πρόληψη και τη διόρθωση των υπερβολικών μακροοικονομικών ανισοροπιών, ΕΕ L 306 της 23.11.2011, σελ. 25.

³⁶ Βλ. σελ. 14 της Πρότασης Κανονισμού.

³⁷ Βλ. σκέψη 46 στην υπόθεση *Viking* και σκέψη 94 στην υπόθεση *Laval*. Έτσι και Ewing, *The Draft Monti II Regulation: An Inadequate Response to Viking and Laval*, *The Institute of Employment Rights Briefing* 03/2012, σελ. 12.

³⁸ Bruun/Bücker, *Critical assessment of the proposed Monti II regulation – more courage and strength needed to remedy the social imbalances*, *ETUI Policy Brief N° 4/2012 – European Economic, Employment and Social Policy*, διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <http://www.etui.org/content/download/5916/57205/file/Policy+Brief-EEESPolicy-N%C2%B04-2012-EN.pdf>, σελ. 3.

το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Συμβόλαιο (*Social Compact for Europe*)³⁹ τάχθηκε σαφώς υπέρ της έκδοσης ενός νομοθετικού κειμένου, με το οποίο θα προβλέπεται ρητά η ανωτερότητα των θεμελιωδών κοινωνικών δικαιωμάτων έναντι των οικονομικών ελευθεριών. Βέβαια, οι δομικές ομοιότητες ανάμεσα στις θεμελιώδεις ελευθερίες και στα αντίστοιχα δικαιώματα μάλλον υποδεικνύουν ως ορθότερη μια ισότιμη αντιμετώπιση⁴⁰. Εξάλλου και από τη Συνθήκη το ίδιο συμπέρασμα συνάγεται, καθώς η τελευταία προσδίδει την ίδια τυπική ισχύ τόσο στα δικαιώματα όσο και στις ελευθερίες (βλ. άρθρο 6 ΣΕΕ)⁴¹.

Παρατηρείται επίσης ότι στο κείμενο του άρθρου 2 του Κανονισμού δεν γίνεται καμία ρητή αναφορά στην αρχή της αναλογικότητας. Οι θέσεις που αναφέρονται στην Αιτιολογική Έκθεση φαίνεται να στηρίζονται στην ανάγνωση του άρθρου 2 σε συνδυασμό με τις αιτιολογικές σκέψεις 11 και 13 του Κανονισμού, όπου γίνεται και ρητή αναφορά στην εν λόγω αρχή. Αξιοσημείωτο είναι ότι, σε αντίθεση με τη νομολογία *Viking* και *Laval*, από την αιτιολογική σκέψη 13 προκύπτει ότι δεν είναι μόνο τα θεμελιώδη δικαιώματα που μπορούν να θεωρηθούν *περιορισμοί* στην άσκηση των θεμελιωδών ελευθεριών, αλλά και το *αντίστροφο*. Φαίνεται δηλαδή ότι με τον παρόντα Κανονισμό γίνονται δεκτές οι θέσεις που εξέφρασε η Γενική Εισαγγελέας του ΔΕΕ *Verica Trstenjak* στις Προτάσεις της για την υπόθεση C-271/08 (*Επιτροπή κατά Γερμανίας*)⁴².

Θα πρέπει βέβαια να επισημάνουμε και πάλι ότι η Επιτροπή Εμπειρογνομόνων της ΔΟΕ, ερμηνεύοντας την δ.σ.ε. αρ. 87 σχετικά με τους περιορισμούς του δικαιώματος απεργίας, ποτέ δεν θεώρησε αναγκαίο έναν έλεγχο των αντικρουόμενων συμφερόντων με βάση την αρχή της αναλογικότητας⁴³. Επιπλέον, και από τις εκτιμήσεις και τα συμπεράσματα της Ευρωπαϊκής Επιτροπής Κοινωνικών Δικαιωμάτων σε καμία περίπτωση δεν μπορεί να συναχθεί κάποια υποχρέωση των συνδικαλιστικών σωματείων να λαμβάνουν υπόψη τα οικονομικά συμφέροντα του εργοδότη και να εξισορροπούν τις πολιτικές και τα αιτήματά τους με βάση την αρχή της αναλογικότητας⁴⁴. Εξάλλου, ο έλεγχος του κατά πόσο η πραγμάτωση μιας οικονομικής ελευθερίας είναι πρόσφορη, αναγκαία και *stricto sensu* αναλογική, δεν μπορεί να λάβει την έκταση του αντίστοιχου ελέγχου, στον οποίο υπόκεινται τα θεμελιώδη κοινωνικά δικαιώματα κατά τη νομολογία *Viking* και *Laval*.

Τέλος, φαίνεται ότι το δευτερογενές ενωσιακό δίκαιο (Κανονισμός) δεν είναι καν το κατάλληλο μέσο εν προκειμένω, ώστε να επιφέρει τις επιθυμητές αλλαγές⁴⁵. Αυτό διότι το ΔΕΕ στις υποθέσεις *Viking* και *Laval* ερμήνευσε τις *διατάξεις της Συνθήκης*, δηλαδή το πρωτογενές ενωσιακό δίκαιο. Το πρωτογενές ενωσιακό δίκαιο

³⁹ Για το κείμενο του εν λόγω ψηφίσματος βλ. στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <http://www.etuc.org/IMG/pdf/EN-A-social-compact-for-Europe.pdf>.

⁴⁰ Frenz, *Handbuch Europarecht, Band I: Europäische Grundfreiheiten*, 2012, σελ. 21.

⁴¹ Dausés, *EU-Wirtschaftsrecht*, 2011, σελ. 68.

⁴² Βλ. αναλυτικά παρακάτω, υπό III (2)(α)(i).

⁴³ Έκθεση της Επιτροπής Εμπειρογνομόνων για την Εφαρμογή των Συμβάσεων και των Συστάσεων, 24 Φεβρουαρίου 2010, σελ. 209, το κείμενο είναι διαθέσιμο (αγγλ.) στην ηλεκτρονική διεύθυνση: http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_norm/---relconf/documents/meetingdocument/wcms_123424.pdf.

⁴⁴ Συμβούλιο της Ευρώπης, Επιθεώρηση Νομολογίας της Ευρωπαϊκής Επιτροπής των Κοινωνικών Δικαιωμάτων, 2008, διαθέσιμο (αγγλ.) στην ηλεκτρονική διεύθυνση: http://www.coe.int/t/dghl/monitoring/socialcharter/Digest/DigestSept2008_en.pdf

⁴⁵ Malmberg/Johansson, The Commission's Posting Package, *European Policy Analysis* του Swedish Institute for European Policy Studies, Ιούλιος 2012, Rocca, The Proposal for a (so-called) 'Monti II' Regulation on the Exercise of the Right to Take Collective Action within the Context of the Freedom of Establishment and the Freedom to Provide Services, *European Labour Law Journal* 2012, σελ. 19.

όμως υπερισχύει έναντι του δευτερογενούς, καθώς το τελευταίο πρέπει να ερμηνεύεται βάσει του πρώτου. Έτσι, αν το Δικαστήριο καλούνταν να ερμηνεύσει τον Κανονισμό *Monti II*, θα έπρεπε ουσιαστικά να τον ερμηνεύσει υπό το φως της νομολογίας *Viking* και *Laval*.

2) Οι εξελίξεις σε νομολογιακό επίπεδο

α) Οι πρώτες απόπειρες για μια «κοινωνική νομολογία» του ΔΕΕ

Η σημασία του παραπάνω αναθεωρημένου θεσμικού πλαισίου, και κυρίως του Χάρτη των Θεμελιωδών δικαιωμάτων, όσον αφορά την «συμφιλίωση» των οικονομικών ελευθεριών και των συνδικαλιστικών δικαιωμάτων, τονίστηκε πρόσφατα από το ΔΕΕ και τους Γενικούς Εισαγγελείς του, με αφορμή της υποθέσεις *Επιτροπή κατά Γερμανίας*⁴⁶ και *Palhota*⁴⁷.

ι) Η υπόθεση *Επιτροπή κατά Γερμανίας*

Στην υπόθεση αυτή, η Επιτροπή ζήτησε από το ΔΕΕ να διαπιστώσει ότι, λόγω της απευθείας συνάψεως, χωρίς να προηγηθεί διαγωνισμός σε επίπεδο Ευρωπαϊκής Ένωσης, συμβάσεων ιδιωτικής ασφαλίσεως γήρατος μεταξύ, αφενός, ορισμένων δημοτικών αρχών και επιχειρήσεων και, αφετέρου, κάποιων οργανισμών και επιχειρήσεων που ορίζονταν σε συλλογική σύμβαση, η Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας παρέβη τις υποχρεώσεις που υπείχε από τις διατάξεις των Οδηγιών 92/50/ΕΟΚ⁴⁸ και 2004/18/ΕΚ⁴⁹. Η γερμανική κυβέρνηση υποστήριξε⁵⁰ ότι οι επίμαχες συμβάσεις ασφαλίσεως δεν εμπίπτουν, λόγω της φύσεως και του σκοπού τους, στο πεδίο εφαρμογής των εν λόγω Οδηγιών, και ότι θα πρέπει το Δικαστήριο να εφαρμόσει τη συλλογιστική που ακολούθησε στις αποφάσεις *Albany*⁵¹ και *van der Woude*⁵², καθώς η σύναψη των συμβάσεων αυτών έγινε κατ' εφαρμογή συλλογικής συμβάσεως συναφθείσας κατόπιν διαπραγματεύσεων μεταξύ κοινωνικών εταίρων.

⁴⁶ ΔΕΕ 15/7/2010, C-271/08, *Ευρωπαϊκή Επιτροπή κατά Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας*, Επίσημη Εφημ. C 246 της 11/09/2010, σελ. 2, βλ. και σχόλιο Βερβενιώτη σε *Δημόσιες Συμβάσεις – Κρατικές Ενισχύσεις* 2010, σελ. 57-58.

⁴⁷ ΔΕΕ 07/10/2010, C-515/08, *Ποινική διαδικασία κατά Vítor Manuel dos Santos Palhota, Mário de Moura Gonçalves, Fernando Luis das Neves Palhota και Termiso Limitada*, Συλλ. 2010, σελ. I-09133.

⁴⁸ Οδηγία 92/50/ΕΟΚ του Συμβουλίου, της 18ης Ιουνίου 1992, για το συντονισμό των διαδικασιών σύναψης δημόσιων συμβάσεων υπηρεσιών, *EE L* 209, σελ. 1.

⁴⁹ Οδηγία 2004/18/ΕΚ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 31ης Μαρτίου 2004, περί συντονισμού των διαδικασιών σύναψης δημόσιων συμβάσεων έργων, προμηθειών και υπηρεσιών, *EE L* 134, σελ. 114.

⁵⁰ Σκέψη 36 της Απόφασης.

⁵¹ ΔΕΚ 21/9/1999, C-67/96, *Albany*, Συλλ. 1999, σελ. I-5751. Για την απόφαση *Albany* αλλά και τη γενικότερη σχέση μεταξύ της κοινωνικής ασφάλισης και του ευρωπαϊκού δικαίου ανταγωνισμού βλ. εκτενώς Συνοδινό, Η εφαρμογή του κοινοτικού δικαίου ανταγωνισμού στο χώρο της κοινωνικής ασφάλισης αμφιταλαντεύσεις στη νομολογία του ΔΕΚ; - σκέψεις με αφορμή τις αποφάσεις του ΔΕΚ *Albany*, *Brentjens* και *Maatscappij*, *ΕΔΚΑ* 2000, σελ. 881, Δεληγιάννη, Συλλογική διαπραγμάτευση και κοινοτικοί κανόνες του ανταγωνισμού, σε *Αφιέρωμα στην Πελαγία Γέσιου-Φαλτσή, τόμος I*, 2007, σελ. 217. Θα πρέπει βέβαια να επισημάνουμε ότι η νομολογία *Viking* και *Laval* δεν θα πρέπει να εκληφθεί ως μια πλήρης μεταστροφή από τη νομολογία *Albany*. Αλλωστε, σε υποθέσεις όπου ανέκυψε και πάλι το ζήτημα της σχέσης του ευρωπαϊκού δικαίου ανταγωνισμού με τις κανονιστικές πράξεις, που είναι απόρροια συλλογικών διαπραγματεύσεων, το ΔΕΕ επανέλαβε τη νομολογία *Albany*, βλ. χαρακτηριστικά Υπόθεση C-437/09, *AG2R Prévoyance κατά Beaudout Père et Fils SARL*, Απόφαση της 3^{ης} Μαρτίου 2011.

⁵² ΔΕΚ 21/9/2000, C-222/98, *van der Woude*, Συλλ. 2000, σελ. I7111.

Το ΔΕΕ, ακολουθώντας το δόγμα της νομολογίας *Viking* και *Laval*, επανέλαβε ότι «η άσκηση [ενός] θεμελιώδους δικαιώματος, όπως είναι το δικαίωμα συλλογικής διαπραγματεύσεως, μπορεί να υπόκειται σε περιορισμούς» και «πρέπει να ασκείται σύμφωνα με το δίκαιο της Ένωσης»⁵³. Έτσι, το γεγονός ότι η σύναψη των επίμαχων συμβάσεων γίνεται κατ' εφαρμογή συλλογικής συμβάσεως δεν συνεπάγεται αφ' αυτού εξαίρεση της συγκεκριμένης περιπτώσεως από το πεδίο εφαρμογής των Οδηγιών 92/50 και 2004/18⁵⁴. Πρέπει επίσης να υπογραμμιστεί ότι το ΔΕΕ αναφέρθηκε ρητά στην ανάγκη να ληφθούν *ισόρροπα* υπόψη τα επιδιωκόμενα συμφέροντα, δηλαδή, αφενός η βελτίωση των συντάξεων των ενδιαφερομένων εργαζομένων, και, αφετέρου, η εφαρμογή των αρχών της ελεύθερης εγκαταστάσεως και της ελεύθερης παροχής υπηρεσιών, καθώς και το άνοιγμα στον ανταγωνισμό σε επίπεδο Ένωσης⁵⁵.

Για την *ισόρροπη* αυτή στάθμιση μεταξύ των παραπάνω θεμελιωδών δικαιωμάτων και οικονομικών ελευθεριών έκανε εκτενείς σκέψεις, με αφορμή την εν λόγω υπόθεση, και η Γενική Εισαγγελέας του ΔΕΕ *Verica Trstenjak*. Συγκεκριμένα, η Γενική Εισαγγελέας τόνισε στις Προτάσεις της ότι «τα θεμελιώδη δικαιώματα αποτελούν αναπόσπαστο μέρος των γενικών αρχών του δικαίου την τήρηση των οποίων διασφαλίζει το Δικαστήριο»⁵⁶ και ότι «το δικαίωμα συλλογικής διαπραγματεύσεως και η συμφυής με το δικαίωμα αυτό αυτονομία των κοινωνικών εταίρων θα πρέπει να αναμφιβόλως να αναγνωριστούν και ως θεμελιώδη δικαιώματα της κοινοτικής έννομης τάξεως αποτελούντα αναπόσπαστα στοιχεία των γενικών αρχών του κοινοτικού δικαίου»⁵⁷. Συνεχίζοντας τον συλλογισμό της, η Εισαγγελέας επεσήμανε ότι σε περίπτωση συγκρούσεως μεταξύ θεμελιώδους δικαιώματος και θεμελιώδους ελευθερίας, οι συγκρουόμενοι κανόνες θα πρέπει να θεωρηθεί ότι είναι κατ' αρχήν **ίσης τυπικής ισχύος**⁵⁸, κρίνοντας μάλιστα ότι ο τρόπος προσεγγίσεως που επελέγη στις αποφάσεις *Viking* και *Laval*, δεν συνάδει με την αρχή της ίσης τυπικής ισχύος θεμελιωδών δικαιωμάτων και θεμελιωδών ελευθεριών⁵⁹.

Το ορθό είναι ότι σε περίπτωση διαπιστώσεως συγκρούσεως μεταξύ των εν λόγω θεμελιωδών ελευθεριών αφενός και των εν λόγω θεμελιωδών δικαιωμάτων αφετέρου, θα πρέπει να εξετασθεί κατά πόσο οι θεμελιώδεις ελευθερίες δύναται δικαιολογημένα να περιορίσουν τα θεμελιώδη δικαιώματα της συλλογικής διαπραγματεύσεως και της αυτονομίας των κοινωνικών εταίρων, αλλά και το αντίστροφο, κατά πόσο δηλαδή τα συγκεκριμένα θεμελιώδη δικαιώματα επιβάλλουν τον περιορισμό της ισχύος των συγκεκριμένων θεμελιωδών ελευθεριών και των δευτερογενών κανόνων δικαίου που στηρίζονται σε αυτές.⁶⁰

Ωστόσο, η Γενική Εισαγγελέας δεν εφάρμοσε την παραπάνω συλλογιστική για το λόγο ότι «η Γερμανική Κυβέρνηση επικαλέστηκε κυρίως επιχειρήματα για τη

⁵³ Σκέψη 43.

⁵⁴ Σκέψη 50. Βλ. και Lo Faro, *Toward a De-fundamentalisation of Collective Labour Rights in European Social Law?*, σε Moreau (επιμ.), *Before and After the Economic Crisis. What Implications for the 'European Social Model'?*, σελ. 203.

⁵⁵ Σκέψη 52.

⁵⁶ Σκέψη 76.

⁵⁷ Σκέψη 78.

⁵⁸ Σκέψη 81.

⁵⁹ Σκέψη 183. Αυτό διότι αυτή η μέθοδος ελέγχου υπονοεί την ύπαρξη σχέσεως ιεράρχησης μεταξύ θεμελιωδών ελευθεριών και θεμελιωδών δικαιωμάτων στην οποία οι θεμελιώδεις ελευθερίες υπερέχουν έναντι των θεμελιωδών δικαιωμάτων και, συνεπώς, οι πρώτες δύναται να περιοριστούν από τα δεύτερα μόνον εάν συντρέχει γραπτός ή άγραφος λόγος που να δικαιολογεί τον περιορισμό, σκέψη 184.

⁶⁰ Σκέψη 84.

δικαιολόγηση του περιορισμού του δικαιώματος εγκαταστάσεως και της ελεύθερης παροχής υπηρεσιών από τα θεμελιώδη κοινωνικά δικαιώματα»⁶¹, κάτι που δεν την άφησε να αποκλίνει από τη μέθοδο ελέγχου που ακολούθησε το Δικαστήριο και στις υποθέσεις *Viking* και *Laval*, οπότε και αναμενόμενα κατέληξε στο συμπέρασμα ότι «το θεμελιώδες δικαίωμα της συλλογικής διαπραγματεύσεως και το θεμελιώδες δικαίωμα της αυτονομίας των κοινωνικών εταίρων δεν δικαιολογούν, ελλείψει αναλογικότητας, τον περιορισμό της ελευθερίας εγκαταστάσεως και της ελεύθερης παροχής υπηρεσιών μέσω της επιλογής από τους κοινωνικούς εταίρους ορισμένων φορέων κοινωνικής ασφαλίσεως»⁶², ενώ στο ίδιο συμπέρασμα κατέληξε τελικά και το ΔΕΕ⁶³. Ένα από τα μαθήματα λοιπόν από την εν λόγω απόφαση, είναι ότι στο μέλλον οι διάδικοι δεν θα πρέπει να προβάλλουν μόνο επιχειρήματα που να δικαιολογούν τον περιορισμό μιας οικονομικής ελευθερίας από ένα θεμελιώδες δικαίωμα, αλλά και το αντίστροφο, δηλαδή ότι οι οικονομικές ελευθερίες περιορίζουν την άσκηση ενός θεμελιώδους δικαιώματος και κατά πόσο αυτός ο περιορισμός είναι δικαιολογημένος και σύμφωνος με βάση την αρχή της αναλογικότητας⁶⁴.

ii) Η υπόθεση *Palhota*

Η απόφαση *Palhota* εκδόθηκε με αφορμή ένα προδικαστικό ερώτημα που έγινε στο πλαίσιο ποινικής διαδικασίας κατά της πορτογαλικής εταιρίας *Termiso Limitada* (ως εργοδότης και ποινικώς υπεύθυνο νομικό πρόσωπο) και των διαχειριστών της, για τον λόγο ότι παρέλειψαν να καταρτίσουν την προβλεπόμενη από τη βελγική νομοθεσία ατομική κατάσταση μισθοδοσίας για 53 Πορτογάλους εργαζομένους αποσπασμένους στο Βέλγιο. Η εργοδότης εταιρία θα μπορούσε να απαλλαγεί από την υποχρέωση αυτή, εάν είχε τηρήσει τις προϋποθέσεις του νόμου της 5ης Μαρτίου 2002, με τον οποίο μεταφέρθηκε στο βελγικό δίκαιο η Οδηγία 96/71/ΕΚ. Ωστόσο, οι υπηρεσίες επιθεωρήσεως διαπίστωσαν ότι οι εν λόγω προϋποθέσεις δεν τηρήθηκαν, οπότε έπρεπε να εφαρμοστεί το βελγικό δίκαιο κοινωνικής ασφαλίσεως, το οποίο επέσυρε ποινικές κυρώσεις σε περίπτωση μη τήρησης του. Το ποινικό δικαστήριο έκρινε ότι η δυνατότητά του να αποφανθεί επί της ουσίας όσον αφορά τις διαπραχθείσες παραβάσεις της βελγικής νομοθεσίας κοινωνικής ασφαλίσεως εξαρτάται από το αν ο νόμος της 5ης Μαρτίου 2002, η μη τήρηση του οποίου συνεπάγεται την υποχρέωση συμμορφώσεως προς τη νομοθεσία αυτή, συνάδει προς τα άρθρα 56 ΣΛΕΕ και 57 ΣΛΕΕ.

Το προδικαστικό ερώτημα που υπέβαλε έτσι στο ΔΕΕ ήταν εάν συνιστούν συγκεκριμένες διατάξεις του βελγικού δικαίου παράβαση των άρθρων 56 ΣΛΕΕ και 57 ΣΛΕΕ, καθόσον υποχρεώνουν αλλοδαπούς εργοδότες, οι οποίοι επιθυμούν να αποσπούν εργαζομένους, να προβαίνουν προηγουμένως σε δήλωση αποσπάσεως προς την υπηρεσία επιθεωρήσεως των νόμων περί κοινωνικής ασφαλίσεως, καθώς και να διαθέτουν έγγραφα παρόμοια με τη βελγική ατομική κατάσταση μισθοδοσίας ή το βελγικό εκκαθαριστικό σημείωμα αποδοχών, με συνέπεια να παρακωλύεται ή τουλάχιστον να δυσχεραίνεται η πρόσβαση στη βελγική αγορά παροχής υπηρεσιών.

Όπως τόνισε και με τις Προτάσεις του ο Γενικός Εισαγγελέας του ΔΕΕ *Cruz Villalón*⁶⁵, ζητήθηκε ουσιαστικά από το Δικαστήριο να αποφανθεί επί παρόμοιου

⁶¹ Σκέψη 203.

⁶² Σκέψη 233.

⁶³ Σκέψη 105.

⁶⁴ Syrpis, *Reconciling Economic Freedoms and Social Rights – The Potential of Commission v Germany* (Case C-271/08, Judgement of 15 July 2010), *Industrial Law Journal* 2011, σελ. 222.

⁶⁵ Σκέψη 3.

ζητήματος με αυτό που ανέκυψε στην υπόθεση *Arblade* δέκα χρόνια νωρίτερα, υπό το πρίσμα όμως ενός νέου εθνικού νομοθετικού πλαισίου και κατόπιν σημαντικής νομολογιακής εξέλιξης του δικαίου της Ένωσης στον τομέα της κοινωνικής ασφάλισης. Κατά συνέπεια, η υπό κρίση υπόθεση έδωσε την ευκαιρία να διευκρινιστεί το ζήτημα αν η διαπίστωση ότι η Ένωση επιδιώκει κοινωνικό σκοπό, όπως έκρινε το Δικαστήριο με τις αποφάσεις του *Viking* και *Laval* και κατόπιν της θέσεως σε ισχύ της Συνθήκης της Λισαβόνας, ασκεί επίδραση στη νομολογία που καθιέρωσε η απόφαση *Arblade*.

Έτσι, σύμφωνα με τις Προτάσεις του Γενικού Εισαγγελέα⁶⁶, μετά τη θέση σε ισχύ της Συνθήκης της Λισαβόνας θα πρέπει να λαμβάνονται υπόψη οι διατάξεις του πρωτογενούς κοινωνικού δικαίου που επηρεάζουν το πλαίσιο των ελευθεριών. Συγκεκριμένα, η απόσπαση εργαζομένων, στο μέτρο που μπορεί να μεταβάλει την ένταση της ελεύθερης παροχής υπηρεσιών, πρέπει να ερμηνεύεται υπό το πρίσμα των κοινωνικών διατάξεων που θεσπίζει η εν λόγω Συνθήκη. Το άρθρο 9 ΣΛΕΕ προβλέπει μια γενικής εφαρμογής ασφαλιστική δικλείδα κοινωνικής προστασίας που υποχρεώνει τα θεσμικά όργανα να λαμβάνουν υπόψη «τις απαιτήσεις που συνδέονται με την προαγωγή υψηλού επιπέδου απασχόλησης, με τη διασφάλιση της κατάλληλης κοινωνικής προστασίας, με την καταπολέμηση του κοινωνικού αποκλεισμού καθώς και με υψηλό επίπεδο εκπαίδευσης, κατάρτισης και προστασίας της ανθρώπινης υγείας». Η απαίτηση αυτή διατυπώνεται μετά τη διακήρυξη στο άρθρο 3 παρ. 3 ΣΕΕ ότι η οικοδόμηση της κοινής αγοράς πραγματοποιείται μέσω πολιτικών που στηρίζονται σε μια «κοινωνική οικονομία της αγοράς με υψηλό βαθμό ανταγωνιστικότητας, με στόχο την πλήρη απασχόληση και την κοινωνική πρόοδο». Γίνεται επίσης αναφορά⁶⁷ και στο άρθρο 31 του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης, στο οποίο εξαγγέλλεται ότι «κάθε εργαζόμενος έχει δικαίωμα σε συνθήκες εργασίας οι οποίες σέβονται την υγεία, την ασφάλεια και την αξιοπρέπειά του».

Η θέση σε ισχύ της Συνθήκης της Λισαβόνας συνεπάγεται ότι οι συνθήκες εργασίας **δεν πρέπει πλέον να ερμηνεύονται στενά** όταν συνιστούν επιτακτικούς λόγους γενικού συμφέροντος που δικαιολογούν εξαίρεση από την ελεύθερη παροχή υπηρεσιών. Στο μέτρο που η προστασία του εργαζομένου ανάγεται σε παράγοντα που αξίζει προστασίας από τις ίδιες τις Συνθήκες, **δεν πρόκειται για απλή εξαίρεση από μία ελευθερία**, ούτε πολύ λιγότερο για μια εξαίρεση άγραφη ή συναγόμενη από τη νομολογία. Το νέο πλαίσιο του πρωτογενούς δικαίου, στο μέτρο που επιβάλλει υποχρεωτικώς έναν αυξημένο βαθμό κοινωνικής προστασίας, εξουσιοδοτεί τα κράτη μέλη, προς διασφάλιση συγκεκριμένου επιπέδου κοινωνικής προστασίας, να μπορούν να περιορίζουν μία ελευθερία, χωρίς η ενέργεια αυτή να θεωρείται νομικώς κρίσιμο γεγονός από απόψεως δικαίου της Ένωσης, και, ως εκ τούτου, να χρειάζεται να ερμηνευτεί περιοριστικά.

Βέβαια, και ο Γενικός Εισαγγελέας κατέληξε σε μια συνταγή παρόμοια με την πάγια επί του θέματος νομολογία του ΔΕΕ, κρίνοντας ότι οι παραπάνω θέσεις εκφράζονται στην πράξη μέσω της εφαρμογής της αρχής της αναλογικότητας⁶⁸. Ελέγχοντας έτσι τη βελγική νομοθεσία με βάση την αρχή αυτή, συμπέρανε ότι τα άρθρα 56 και 57 ΣΛΕΕ απαγορεύουν μεν εθνική νομοθεσία που εξαρτά την απόσπαση των εργαζομένων και την πραγματική έναρξη της παροχής υπηρεσιών από την επιβεβαίωση της παραλαβής και την έγκριση της δηλώσεως αποσπάσεως, εντός προθεσμίας πέντε εργάσιμων ημερών από την ημερομηνία παραλαβής της εν λόγω

⁶⁶ Σκέψη 51.

⁶⁷ Σκέψη 52.

⁶⁸ Σκέψη 53.

δηλώσεως από την υπηρεσία Επιθεωρήσεως, δεν απαγορεύουν όμως εθνική νομοθεσία που απαιτεί την προσκόμιση ορισμένων εγγράφων του κράτους εγκαταστάσεως (εν προκειμένω, της βελγικής ατομικής καταστάσεως μισθοδοσίας και του βελγικού εκκαθαριστικού σημειώματος) που είναι ισότιμα εκείνων που πρέπει να καταρτίζονται στο κράτος προορισμού⁶⁹. Στα ίδια συμπεράσματα κατέληξε και το ΔΕΕ με την από 7 Οκτωβρίου 2010 Απόφασή του.

β) Το συλλογικό εργατικό δίκαιο και η νομολογία του Δικαστηρίου του Στρασβούργου

Η θέση σε ισχύ της Συνθήκης της Λισαβόνας δεν αποτέλεσε ορόσημο για την «κοινωνική Ευρώπη» και για το ευρωπαϊκό εργατικό δίκαιο μόνο για τα συναφή με τον Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων ζητήματα, αλλά και για το γεγονός ότι με το άρθρο 6 παρ. 2 ΣΕΕ η Ένωση δεσμεύεται να προσχωρήσει στην Ευρωπαϊκή Σύμβαση για την Προώπιση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και των Θεμελιωδών Ελευθεριών⁷⁰. Αν και ακόμα δεν έχουν οριστεί οι ειδικότεροι όροι, βάσει των οποίων θα γίνει αυτή η προσχώρηση, το σίγουρο είναι ότι η τελευταία «δεν μπορεί να μην έχει αντίκτυπο στο ρόλο και άρα στη νομολογία του Δικαστηρίου του Στρασβούργου και, κατά συνέπεια, στη θεσμική ισορροπία που υφίσταται μεταξύ αυτού του Δικαστηρίου και του Δικαστηρίου του Λουξεμβούργου»⁷¹. Μια βασική συνέπεια της προσχώρησης θα είναι και η δυνατότητα για απευθείας προσφυγή κατά της ΕΕ και των οργάνων της για παραβιάσεις της ΕΣΔΑ⁷². Αναφορικά με τις περιπτώσεις, κατά τις οποίες το ΔΕΕ αποκλίνει από τη νομολογία του ΕΔΔΑ, ο αιτών θα έχει την ευκαιρία να αμφισβητήσει αυτό το ασυμβίβαστο⁷³. Επιπλέον, τα άτομα που υποστηρίζουν ανεπιτυχώς στο ΔΕΕ ότι η ΕΕ έχει παραβιάσει τα δικαιώματα που προστατεύονται από την ΕΣΔΑ, θα είναι σε θέση να υποβάλλουν τα ίδια επιχειρήματα ενώπιον του Δικαστηρίου του Στρασβούργου, του οποίου η απόφαση θα είναι δεσμευτική για την ΕΕ, ώστε να εξασφαλίζεται η συνεπής εφαρμογή της Σύμβασής⁷⁴. Τίποτα βέβαια από τα παραπάνω δεν θα πρέπει να λαμβάνεται ως

⁶⁹ Σκέψη 93.

⁷⁰ Από την πλευρά του και το Συμβούλιο της Ευρώπης τροποποίησε την ΕΣΔΑ με το Πρωτόκολλο Αρ. 14, το οποίο τέθηκε σε ισχύ την 1^η Ιουνίου 2010, ώστε να επιτρέψει την προσχώρηση της ΕΕ. Οι όροι σχετικά με το περιεχόμενο της συμφωνίας που θα υπογραφεί μεταξύ των δύο Οργανισμών ως προοίμιο της προσχώρησης, ορίζονται σε ειδικό Πρωτόκολλο (Αρ. 8) της Συνθήκης της Λισαβόνας.

⁷¹ Bonichot, Cour de justice des Communautés européennes et Convention des droits de l'homme: Vers un partenariat enregistré, σε *Law in the Changing Europe: Liber Amicorum Pranas Kuris*, σελ. 95-96.

⁷² Lock, Walking on a tight rope: the draft accession agreement and the autonomy of the EU legal order, *Law and Governance in Europe Working Paper Series* 2011, σελ. 3, Περάκης, Η προσχώρηση της Ευρωπαϊκής Ένωσης στην ΕΣΔΑ μετά τη Συνθήκη της Λισαβόνας: Μια προσέγγιση υπό το πρίσμα της αυτονομίας της ενωσιακής έννομης τάξης, *ΕΕΕυρΔ* 2010, σελ. 13.

⁷³ Και υπό το σημερινό καθεστώς πάντως, το ΕΔΔΑ προβαίνει σε έλεγχο του ενωσιακού δικαίου. Χαρακτηριστική είναι η απόφαση *Bosphorus (Bosphorus Hava Yollari Yurizm Ve Ticaret Anonim Sirketi κατά Ιρλανδίας)*, Απόφαση της 30.06.2005, όπου το ΕΔΔΑ έκρινε εαυτό αρμόδιο να την εκδικάσει, παρότι αφορούσε πράξεις της Ιρλανδίας, στις οποίες προέβη από υποχρέωση προς κοινοτικό Κανονισμό, βλ. Περάκη, Η προσχώρηση της Ευρωπαϊκής Ένωσης στην ΕΣΔΑ μετά τη Συνθήκη της Λισαβόνας: Μια προσέγγιση υπό το πρίσμα της αυτονομίας της ενωσιακής έννομης τάξης, *ΕΕΕυρΔ* 2010, σελ. 13.

⁷⁴ Το 2010, το ΔΕΕ κατέληξε στο συμπέρασμα ότι, προκειμένου να τηρείται η αρχή της επικουρικότητας και ταυτόχρονα να διασφαλιστεί η ορθή λειτουργία του δικαστικού συστήματος της Ευρωπαϊκής Ένωσης, θα πρέπει να υπάρχει ένας μηχανισμός, ο οποίος θα διασφαλίζει ότι το ζήτημα του κύρους μιας πράξης της ΕΕ θα εξετάζεται πρώτα από το ΔΕΕ και μετά από το ΕΔΔΑ, όσον αφορά τη συμβατότητα της πράξης με την ΕΣΔΑ. Βλ. Έγγραφο συζήτησης του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης σχετικά με ορισμένες πτυχές της προσχώρησης της Ευρωπαϊκής Ένωσης στην Ευρωπαϊκή Σύμβαση για την Προστασία των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και των Θεμελιωδών Ελευθεριών,

δεδομένο στη συγκεκριμένη χρονική στιγμή, καθώς υπάρχει ακόμα μεγάλη διχογνωμία σχετικά με την αρμονική συνύπαρξη των δύο αυτών Δικαστηρίων, το περιεχόμενο της οποίας εκφεύγει από τους σκοπούς της παρούσας εργασίας.

Βέβαια, δεν χρειάζεται να περιμένει κανείς την ολοκλήρωση των διαδικασιών προσχώρησης της ΕΕ στην ΕΣΔΑ, προκειμένου να αναθεωρηθούν υπό το φως της ΕΣΔΑ οι θέσεις του ΔΕΕ, όπως αυτές αναπτύχθηκαν με αφορμή τη νομολογία *Viking* και *Laval*. Ήδη το άρθρο 6 παρ. 3 ΣΕΕ ορίζει ότι «τα θεμελιώδη δικαιώματα, όπως κατοχυρώνονται από την Ευρωπαϊκή Σύμβαση για την Προάσπιση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και των Θεμελιωδών Ελευθεριών και όπως απορρέουν από τις κοινές συνταγματικές παραδόσεις των κρατών μελών, αποτελούν μέρος των γενικών αρχών του δικαίου της Ένωσης», ενώ και το άρθρο 52 παρ. 3 του Χάρτη ορίζει ότι «στο βαθμό που ο παρών Χάρτης περιλαμβάνει δικαιώματα που αντιστοιχούν σε δικαιώματα τα οποία διασφαλίζονται στην Ευρωπαϊκή Σύμβαση για την Προάσπιση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και των Θεμελιωδών Ελευθεριών, η έννοια και η εμβέλειά τους είναι ίδιες με εκείνες που τους αποδίδει η εν λόγω Σύμβαση. Η διάταξη αυτή δεν εμποδίζει το δίκαιο της Ένωσης να παρέχει ευρύτερη προστασία». Η έννοια και η εμβέλεια των δικαιωμάτων που διασφαλίζονται καθορίζονται όχι μόνο από το κείμενο των πράξεων αυτών, αλλά και από τη νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου⁷⁵, κάτι που έχει ήδη δεχθεί ρητά και το ΔΕΕ στην απόφαση της 5^{ης} Οκτωβρίου του 2010, *J McB κατά L.E*⁷⁶. Με βάση τις παραπάνω παραδοχές, τα συμπεράσματα, στα οποία κατέληξε το ΔΕΕ με αφορμή τις υποθέσεις *Viking* και *Laval* θα πρέπει να αναθεωρηθούν, ενόψει των πρόσφατων εξελίξεων της νομολογίας του ΕΔΔΑ στο πεδίο της συλλογικής αυτονομίας και της συλλογικής δράσης⁷⁷. Οι εξελίξεις αυτές έλαβαν χώρα τα έτη 2008 και 2009, οπότε και εκδόθηκαν οι αποφάσεις *Demir και Baykara κατά Τουρκίας*⁷⁸ και *Enerji Yari-Yol Sen κατά Τουρκίας*⁷⁹. Συγκεκριμένα, με την απόφαση *Demir και Baykara*, η Ολομέλεια του Δικαστηρίου του Στρασβούργου έκανε μεταστροφή από την παλαιότερη νομολογία του⁸⁰, θεωρώντας πλέον ότι το δικαίωμα για συλλογικές

διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: http://curia.europa.eu/jcms/upload/docs/application/pdf/2010-05/convention_en_2010-05-21_12-10-16_272.pdf, παρ. 12.

⁷⁵ Επεξηγήσεις σχετικά με τον Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων, Επίσημη Εφημ. ΕΕ 2007/C 303/02, 14.12.2007, σελ. 33.

⁷⁶ Υπόθεση C-400/10 PPU, όπου στην παρ. 53 αναφέρεται ότι «όπως προκύπτει από το άρθρο 52, παράγραφος 3, του Χάρτη, στον βαθμό που αυτός περιλαμβάνει δικαιώματα που αντιστοιχούν σε δικαιώματα κατοχυρωμένα από την ΕΣΔΑ, η έννοια και η έκτασή τους είναι ίδιες με εκείνες που τους αποδίδει η εν λόγω Σύμβαση. Πάντως, η ανωτέρω διάταξη δεν εμποδίζει το δίκαιο της Ένωσης να παρέχει ευρύτερη προστασία».

⁷⁷ Ewing/Hendy, The Dramatic Implications of Demir and Baykara, *Industrial Law Journal* 2010, σελ. 2.

⁷⁸ ΕΔΔΑ (Τμήμα Ευρείας Σύθεσης), *Demir και Baykara κατά Τουρκίας*, Απόφαση της 12.11.2008, αρ. 34503/97, διαθέσιμη (αγγλ.) στην ηλεκτρονική διεύθυνση: http://www.ictu.ie/download/pdf/case_of_demir_baykara_v_turkey_apr_09.pdf, με σχόλια σε Μαγγανά/Χρυσανθάκη/Βανδώρο/Καρατζά, *Η Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου – Νομολογία & Ερμηνευτικά Σχόλια*, 2011, σελ. 304.

⁷⁹ ΕΔΔΑ (Τμήμα Τρίτο), *Enerji Yari-Yol Sen κατά Τουρκίας*, Απόφαση της 21.4.2009, διαθέσιμη (γαλλ.) στην ηλεκτρονική διεύθυνση: http://www.rtdh.eu/pdf/20090421_enerji-yari-yol-sen_c_turquie.pdf. Βλ. αναλυτικά για την εν λόγω απόφαση Marguènaud/Mouly, La Cour européenne des droits de l'homme à la conquête du droit de grève. À propos de l'arrêt de Chambre de la Cour européenne des droits de l'homme Enerji Yari Yol Sen c. Turquie du 21 avril 2009, *Revue du Droit du Travail* 2009, σελ. 499.

⁸⁰ *National Union of Belgian Police κατά Βελγίου*, Απόφαση της 27^{ης} Οκτωβρίου 1975, § 39, *Swedish Engine Drivers' Union κατά Σουηδίας*, Απόφαση της 6^{ης} Φεβρουαρίου 1976, § 40, και *Schmidt and Dahlström κατά Σουηδίας*, Απόφαση της 6^{ης} Φεβρουαρίου 1976, § 36.

διαπραγματεύσεις εμπίπτει και αυτό στο πεδίο εφαρμογής του άρθρου 11 της ΕΣΔΑ, που κατοχυρώνει την ελευθερία του συνέρχεσθαι και του συνεταιρίζεσθαι. Περαιτέρω, με την απόφαση *Enerji* αναγνωρίστηκε για πρώτη φορά από το ΕΔΔΑ το δικαίωμα για απεργία ως «αδιαχώριστο επακόλουθο» του δικαιώματος για συλλογικές διαπραγματεύσεις⁸¹, κάτι που συνεπάγεται την προστασία αυτού από το άρθρο 11 ΕΣΔΑ.

i) *Η απόφαση Demir και Baykara κατά Τουρκίας*

Η *Vicdan Baykara* ήταν Πρόεδρος και ο *Kemal Demir* μέλος του τουρκικού συνδικαλιστικού σωματείου δημοσίων υπαλλήλων *Tüm Bel Sen*, το οποίο είχε ως μέλη υπαλλήλους δήμων και κοινοτήτων και ως σκοπό την προώθηση του δημοκρατικού συνδικαλισμού και την εξυπηρέτηση των αναγκών των μελών του. Το 1993, το σωματείο ήλθε σε συμφωνία με το Δημοτικό Συμβούλιο της πόλης Γκαζιαντέπ, για την ρύθμιση μίας σειράς εργασιακών και ασφαλιστικών θεμάτων των μελών του, συμπεριλαμβανομένων των μισθών, των δώρων και της ασφαλιστικής κάλυψης. Ωστόσο, το δημοτικό συμβούλιο της Γκαζιαντέπ δεν τήρησε τις οικονομικές του δεσμεύσεις, και το σωματείο προσέφυγε εναντίον του στα δικαστήρια όπου, σε πρώτο βαθμό, δικαιώθηκε. Στη συνέχεια όμως, και συγκεκριμένα στις 6 Δεκεμβρίου του 1995, το τουρκικό αναιρετικό δικαστήριο έκρινε ότι η νομοθεσία που ίσχυε την εποχή που ιδρύθηκε το *Tüm Bel Sen* δεν επέτρεπε στους δημόσιους υπάλληλους να συστήνουν συνδικαλιστικές οργανώσεις. Αποφάνθηκε έτσι ότι η εν λόγω συνδικαλιστική οργάνωση δεν είχε νομική υπόσταση και, κατά συνέπεια, δεν είχε τη δυνατότητα να συνάψει συλλογική σύμβαση εργασίας με το δημοτικό συμβούλιο της Γκαζιαντέπ. Έτσι, η εν λόγω σ.σ.ε. «ακυρώθηκε» *de facto*, και μάλιστα αναδρομικά⁸². Περαιτέρω, μετά την έκδοση της απόφασης του τουρκικού αναιρετικού δικαστηρίου, το τουρκικό Ελεγκτικό Συνέδριο διεξήγαγε έλεγχο στα βιβλία του Δημοτικού Συμβουλίου της πόλης Γκαζιαντέπ και αποφάσισε ότι τα μέλη του σωματείου *Tüm Bel Sen* έπρεπε να αποζημιώσουν το Δημοτικό Συμβούλιο, με το επιπρόσθετο ποσό που είχαν λάβει, ως αποτέλεσμα της συλλογικής σύμβασης που κρίθηκε παράνομη.

Οι *Demir* και *Baykara* προσέφυγαν στο ΕΔΔΑ επικαλούμενοι ότι, στην περίπτωση τους, υπήρξε, μεταξύ άλλων, παραβίαση του άρθρου 11 περί ελευθερίας του συνεταιρίζεσθαι, καθώς οι τουρκικές αρχές τους στέρησαν το δικαίωμα να συστήσουν μία συνδικαλιστική οργάνωση και να προχωρήσουν στη διαπραγμάτευση και στην υπογραφή συλλογικών συμβάσεων.

Παλαιότερα, το Δικαστήριο του Στρασβούργου παγίως έκρινε ότι το άρθρο 11 της Σύμβασης διασφαλίζει την ελευθερία των μελών των συνδικαλιστικών σωματείων να προστατεύουν τα εργασιακά τους συμφέροντα μέσω της συλλογικής δράσης, την οργάνωση και την ανάπτυξη της οποίας θα πρέπει να επιτρέπουν και να καθιστούν δυνατή τα συμβαλλόμενα κράτη⁸³. Όσον αφορά όμως την ουσία του δικαιώματος του συνεταιρίζεσθαι, το Δικαστήριο έκρινε ότι η παράγραφος 1 του άρθρου 11 παρέχει μεν στα μέλη μιας συνδικαλιστικής οργάνωσης το δικαίωμα να προστατεύσουν τα συμφέροντά τους, διασφαλίζοντας παράλληλα το δικαίωμα

⁸¹ Για το ότι οι συλλογικές διαφορές εργασίας είναι «αναγκαίο συμπλήρωμα» της συλλογικής αυτονομίας, βλ. αναλυτικά και Κουκιάδη, *Εργατικό δίκαιο - Συλλογικές εργασιακές σχέσεις - Τόμος II - Β' έκδοση*, 2011, σελ. 42 επ.

⁸² *Demir και Baykara κατά Τουρκίας*, σκέψη 157.

⁸³ *National Union of Belgian Police κατά Βελγίου*, Απόφαση της 27^{ης} Οκτωβρίου 1975, § 39, *Swedish Engine Drivers' Union κατά Σουηδίας*, Απόφαση της 6^{ης} Φεβρουαρίου 1976, § 40, και *Schmidt and Dahlström κατά Σουηδίας*, Απόφαση της 6^{ης} Φεβρουαρίου 1976, § 36.

ακροάσεως της συνδικαλιστικής οργάνωσης, αλλά αφήνει παράλληλα σε κάθε κράτος να επιλέξει ελεύθερα τα μέσα που θα χρησιμοποιηθούν προς αυτή την κατεύθυνση. Περαιτέρω, και παρά το γεγονός ότι το Δικαστήριο αναφερόταν στις συμβάσεις και τις αποφάσεις των εποπτικών οργάνων της ΔΟΕ⁸⁴, δεν αναγνώριζε τον ουσιαστικό δεσμό μεταξύ της ελευθερίας του συνεταιρίζεσθαι και των δικαιωμάτων της απεργίας και των συλλογικών διαπραγματεύσεων, και έτσι δεν τα υπήγαγε στο πεδίο προστασίας του άρθρου 11.

Ωστόσο, η Ολομέλεια του ΕΔΔΑ στην υπόθεση *Demir και Baykara* τόνισε την ανάγκη να ληφθούν υπόψη, κατά την ερμηνεία και την εφαρμογή της Σύμβασης, οι εξελίξεις σχετικά με την προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων που μπορούν να προκύψουν από άλλες πηγές διεθνούς δικαίου πέρα από την ίδια τη Σύμβαση⁸⁵. Ειδικότερα, το Δικαστήριο έδωσε έμφαση σε διεθνή κείμενα, όπως οι συμβάσεις της ΔΟΕ και ο Ευρωπαϊκός Κοινωνικός Χάρτης, ενώ έλαβε υπόψη και την ερμηνεία τους από τις αρμόδιες αρχές, καθώς και στοιχεία που προκύπτουν από την πρακτική των ευρωπαϊκών κρατών και αντικατοπτρίζουν τις κοινές αξίες τους. Έτσι, σε σχέση με τις συλλογικές διαπραγματεύσεις, το Δικαστήριο έκρινε ότι η προηγούμενη νομολογία του «θα πρέπει να επανεξεταστεί, έτσι ώστε να ληφθούν υπόψη οι σχετικές εξελίξεις»⁸⁶.

Σύμφωνα με τη νέα προσέγγιση του ΕΔΔΑ, το δικαίωμα της συλλογικής διαπραγμάτευσης συνιστά πλέον βασικό στοιχείο του δικαιώματος «ιδρύσεως μετ' άλλων συνδικάτων και προσχωρήσεως εις συνδικάτα επί σκοπώ προασπίσεως των συμφερόντων του», όπως ορίζεται στο άρθρο 11 της Σύμβασης. Τα κράτη βέβαια συνεχίζουν να έχουν διακριτική ευχέρεια, όσον αφορά την οργάνωση του εθνικού συστήματος συλλογικών διαπραγματεύσεων, και μπορούν να προβλέπουν, ενδεχομένως, ειδικό καθεστώς για τις αντιπροσωπευτικές συνδικαλιστικές οργανώσεις.

Επί της ουσίας της επίδικης υπόθεσης, το Δικαστήριο έκρινε ότι οι δημόσιοι υπάλληλοι, όπως όλοι οι εργαζόμενοι, εκτός από πολύ ειδικές περιπτώσεις, πρέπει να απολαύουν τα παραπάνω δικαιώματα, με την επιφύλαξη τυχόν «νομίμων περιορισμών» που μπορεί να χρειαστεί να επιβληθούν σε «μέλη της διοίκησης του κράτους», κατά την έννοια του άρθρου 11 § 2 – μια κατηγορία, στην οποία οι προσφεύγοντες στην παρούσα υπόθεση δεν ανήκαν⁸⁷. Αποφάνθηκε έτσι ότι η *de facto* αναδρομική ακύρωση της επίδικης συλλογικής σύμβασης εργασίας από τα τουρκικά δικαστήρια παραβίαζε το άρθρο 11 της ΕΣΔΑ, εκτός εάν αποδεικνύονταν ότι αυτή: 1) προβλέπονταν από το νόμο, 2) επεδίωκε έναν ή περισσότερους νόμιμους σκοπούς και 3) ήταν αναγκαία σε μια «δημοκρατική κοινωνία». Η τελευταία αυτή προϋπόθεση δεν πληρούνταν σύμφωνα με την απόφαση της Ολομέλειας, κάτι που είχε ως αποτέλεσμα να καταδικαστεί η Τουρκία για παραβίαση του άρθρου 11 της ΕΣΔΑ.

ii) Η απόφαση *Enerji Yapi-Yol Sen κατά Τουρκίας*

Η *Enerji Yapi-Yol Sen* ήταν μια συνδικαλιστική οργάνωση δημοσίων υπαλλήλων με έδρα την Άγκυρα, που ιδρύθηκε το 1992 και δραστηριοποιούνταν στους τομείς του κτηματολογίου, της ενέργειας, των υποδομών και της κατασκευής αυτοκινητοδρόμων, ενώ αποτελούσε επίσης μέλος της Συνδικαλιστικής Ομοσπονδίας του Δημόσιου Τομέα. Στις 13 Απριλίου του 1996, η Διεύθυνση Προσωπικού του

⁸⁴ *Demir και Baykara κατά Τουρκίας*, σκέψη 147.

⁸⁵ *Demir και Baykara κατά Τουρκίας*, σκέψεις 67-68.

⁸⁶ *Demir και Baykara κατά Τουρκίας*, σκέψη 153.

⁸⁷ *Demir και Baykara κατά Τουρκίας*, σκέψη 154.

Πρωθυπουργού εξέδωσε την υπ' αριθμ. 1996/21 Εγκύκλιο, με την οποία απαγόρευε, μεταξύ άλλων, στους εργαζόμενους στο δημόσιο τομέα να συμμετάσχουν σε μονοήμερη εθνική απεργία, που οργανώθηκε στο πλαίσιο εκδηλώσεων που προγραμματίζε η Συνδικαλιστική Ομοσπονδία του Δημόσιου Τομέα, με αίτημα τη σύναψη συλλογικής σύμβασης εργασίας. Παρ' όλα αυτά, ορισμένα μέλη του διοικητικού συμβουλίου της συνδικαλιστικής οργάνωσης πήραν μέρος στην απεργία της 18^{ης} Απριλίου 1996, με αποτέλεσμα να τους επιβληθούν πειθαρχικές κυρώσεις. Οι προσφυγές που κατέθεσε η *Enerji Yapi-Yol Sen* ενώπιον των τουρκικών δικαστηρίων απορρίφθηκαν, καθώς αυτά έκριναν ότι ο σκοπός της επίδικης εγκυκλίου ήταν να υπενθυμίσει στους δημοσίους υπαλλήλους τις νομοθετικές διατάξεις που διέπουν την αναμενόμενη από αυτούς συμπεριφορά. Στηριζόμενη στο άρθρο 11 της ΕΣΔΑ, η *Enerji Yapi-Yol Sen* ισχυρίστηκε ότι οι τουρκικές αρχές παραβίασαν τη συνδικαλιστική της ελευθερία.

Το Δικαστήριο απεφάνθη ότι το δικαίωμα της απεργίας αποτελεί «αδιαχώριστο επακόλουθο» (*indissociable corollary*) του δικαιώματος συλλογικής διαπραγμάτευσης, το οποίο προστατεύεται από το άρθρο 11 της ΕΣΔΑ⁸⁸. Ο συσχετισμός αυτός καταδεικνύει ότι το ΕΔΔΑ αναγνωρίζει ως εξίσου σημαντικά το δικαίωμα συλλογικής διαπραγμάτευσης και το δικαίωμα απεργίας, υπό τον όρο ότι το τελευταίο ασκείται για σκοπούς που σχετίζονται με συλλογικές διαπραγματεύσεις⁸⁹. Βέβαια, η παραδοχή αυτή από μόνη της δεν θα ήταν επαρκής, για την αποτελεσματική προστασία του δικαιώματος της απεργίας, καθώς σύμφωνα με το άρθρο 11 παρ. 2 της ΕΣΔΑ, μπορούν να τεθούν με νόμο περιορισμοί στις συνδικαλιστικές δράσεις, εφόσον αυτοί αποτελούν «*αναγκαία μέτρα εν δημοκρατική κοινωνία, και την εθνικήν ασφάλειαν, την δημόσιαν ασφάλειαν την προάσπισιν της τάξεως και πρόληψιν του εγκλήματος, την προστασίαν της υγείας και της ηθικής, ή την προστασίαν των δικαιωμάτων και ελευθεριών των τρίτων*».

Το ΕΔΔΑ, αναγνώρισε μεν ότι η επίδικη απαγόρευση προέρχονταν από διάταξη νόμου, μπήκε ωστόσο στη διαδικασία να εξετάσει το αν πράγματι η επίμαχη διάταξη ήταν *αναγκαία* σε μια δημοκρατική κοινωνία. Μάλιστα, στον ισχυρισμό της τουρκικής κυβέρνησης ότι δεν παραβιάστηκε το άρθρο 11 της Σύμβασης, επειδή υπήρχαν και άλλα μέσα, με τα οποία ικανοποιούνταν το «δικαίωμα ακρόασης» της συνδικαλιστικής οργάνωσης, το Δικαστήριο έκρινε ότι η ανάμειξη της κυβέρνησης στα απεργιακά δικαιώματα του σωματίου *καθ αυτή* αρκούσε, προκειμένου να θεμελιωθεί παραβίαση του άρθρου 11⁹⁰.

Βέβαια, το Δικαστήριο αναγνώρισε ότι το δικαίωμα στην απεργία δεν είναι απόλυτο και ότι ορισμένες κατηγορίες δημοσίων υπαλλήλων θα μπορούσαν πράγματι να στερηθούν του δικαιώματος να προβαίνουν σε απεργιακές κινητοποιήσεις. Η απαγόρευση ωστόσο δεν μπορεί να εκτείνεται σε όλους τους δημοσίους υπαλλήλους ή στους υπαλλήλους των εμπορικών ή βιομηχανικών επιχειρήσεων του δημοσίου τομέα. Στη συγκεκριμένη περίπτωση, η εγκύκλιος είχε συνταχθεί με γενικούς όρους, στερώντας έτσι το δικαίωμα στην απεργία από όλους τους δημοσίους υπαλλήλους ανεξαιρέτως⁹¹. Περαιτέρω, το Δικαστήριο επεσήμανε ότι η επίδικη εγκύκλιος εκδόθηκε μόλις πέντε ημέρες πριν τη δράση που σχεδιάστηκε από τη Συνδικαλιστική

⁸⁸ Το ίδιο είχε γίνει δεκτό από το ΕΔΔΑ και το 2002 με την Απόφαση *Wilson κατά Ηνωμένου Βασιλείου*, αρ. αιτήσεως 30668/96, 30671/96 και 30678/96.

⁸⁹ Ewing/Hendy, *The Dramatic Implications of Demir and Baykara*, *Industrial Law Journal* 2010, σελ. 2(14).

⁹⁰ Ewing/Hendy, *The Dramatic Implications of Demir and Baykara*, *Industrial Law Journal* 2010, σελ. 2(15).

⁹¹ *Enerji Yapi-Yol Sen κατά Τουρκίας*, σκέψη 32.

Ομοσπονδία του Δημόσιου Τομέα, σε μια εποχή που βρίσκονταν σε εξέλιξη οι εργασίες για να συμμορφώσει η Τουρκία τη νομοθεσία της με τις διεθνείς συμβάσεις για τα συνδικαλιστικά δικαιώματα των δημοσίων υπαλλήλων, κάτι που είχε ως αποτέλεσμα η νομική κατάσταση των δημοσίων υπαλλήλων να είναι ασαφής⁹².

Επιπλέον, δεν υπήρχε καμία απόδειξη ότι είχε απαγορευθεί η εθνική απεργία στις 18 Απριλίου 1996. Με τη συμμετοχή των μελών του συνδικάτου στην απεργία η προσφεύγουσα συνδικαλιστική οργάνωση απλώς έκανε χρήση του δικαιώματός της του συνέρχεσθαι ειρηνικώς. Κατά την άποψη του Δικαστηρίου, η πειθαρχική δίωξη εναντίον τους βάσει της εγκυκλίου θα ήταν ικανή να αποτρέπει τα μέλη των συνδικαλιστικών οργανώσεων και άλλους από την άσκηση του νόμιμου δικαιώματός τους να λάβουν μέρος σε αυτές τις μονοήμερες απεργίες ή άλλες δράσεις που αποσκοπούν στην προάσπιση των συμφερόντων των μελών τους. Επιπλέον, η τουρκική κυβέρνηση απέτυχε να δικαιολογήσει την αναγκαιότητα της επίμαχης απαγόρευσης σε μια δημοκρατική κοινωνία⁹³.

Έτσι, το Δικαστήριο έκρινε ότι η υιοθέτηση και η εφαρμογή της εγκυκλίου δεν εξυπηρετούσε κάποια «επιτακτική κοινωνική ανάγκη» και ότι υπήρξε δυσανάλογη παρέμβαση στα δικαιώματα της αιτούσας συνδικαλιστικής οργάνωσης. Ως συνέπεια, το ΕΔΔΑ έκρινε ότι υπήρξε παραβίαση του άρθρου 11.

iii) Συμπεράσματα

Η εξέλιξη της νομολογίας του Δικαστηρίου του Στρασβούργου φαίνεται, ενόψει και των παραπάνω, να έρχεται σε πλήρη αντίθεση με την αντίστοιχη του Δικαστηρίου του Λουξεμβούργου⁹⁴. Τα δύο Δικαστήρια είχαν διαφορετική αφετηρία, όταν κλήθηκαν να προσδιορίσουν τη νομιμότητα των επίδικων συνδικαλιστικών δράσεων. Η ανάλυση του ΕΔΔΑ ξεκίνησε από την παραδοχή ότι οι συλλογικές διαπραγματεύσεις και δράσεις προστατεύονται, και ότι το κράτος πρέπει επομένως να δικαιολογεί τα περιοριστικά των εν λόγω δικαιωμάτων μέτρα για την προστασία ενός «επιτακτικού λόγου γενικού συμφέροντος». Ειδικότερα, την υπόθεση *Demir και Baykara* απασχόλησε ακριβώς η αναδρομική ακύρωση μιας συλλογικής σύμβασης, μια κατάσταση ανάλογη με την άρνηση της εφαρμογής της συλλογικής σύμβασης στις υποθέσεις *Rüffert*⁹⁵ και *Επιτροπής κατά Λουξεμβούργου*⁹⁶. Εάν οι αποφάσεις που απασχόλησαν το ΔΕΕ υποβάλλονταν στο ΕΔΔΑ, φαίνεται μάλλον απίθανο να κατέληγε το τελευταίο σε αντίστοιχα συμπεράσματα με αυτά του ΔΕΕ⁹⁷.

Το ΔΕΕ, από την άλλη πλευρά, στις υποθέσεις *Viking* και *Laval* περιόρισε το θεμελιώδες δικαίωμα της απεργίας σε περίπτωση σύγκρουσης με τις οικονομικές ελευθερίες, επιβάλλοντας στα συνδικάτα τον έλεγχο με βάση το «γενικό συμφέρον» και την «αρχή της αναλογικότητας», όταν αυτά ασκούν αυτό το δικαίωμα κατά τέτοιο

⁹² *Enerji Yapi-Yol Sen κατά Τουρκίας*, σκέψη 31.

⁹³ *Enerji Yapi-Yol Sen κατά Τουρκίας*, σκέψη 32.

⁹⁴ Marguënaud/Mouly, La Cour européenne des droits de l'homme à la conquête du droit de grève. À propos de l'arrêt de Chambre de la Cour européenne des droits de l'homme *Enerji Yapi Yol Sen c. Turquie* du 21 avril 2009, *Revue du Droit du Travail* 2009, σελ. 499.

⁹⁵ ΔΕΚ 03/04/2008, C-346/06, *Dirk Rüffert κατά Land Niedersachsen*, Συλλ. 2008, σελ. I-01989.

⁹⁶ ΔΕΚ 19/06/2008, C-319/06, *Επιτροπή κατά Λουξεμβούργου*, Συλλ. 2008, σελ. I-4323.

⁹⁷ Ewing/Hendy, The Dramatic Implications of *Demir and Baykara*, *Industrial Law Journal* 2010, σελ. 2 (40).

τρόπο, ώστε να παραβιάζει κάποια οικονομική ελευθερία που προστατεύεται από τη Συνθήκη⁹⁸.

Υπό το φως της νομολογίας του ΕΔΔΑ, η προσέγγιση του ΔΕΕ δεν φαίνεται να είναι η κατάλληλη, ιδίως λαμβανομένου υπόψη της ρητής συμπερίληψης του δικαιώματος συλλογικών διαπραγματεύσεων και του δικαιώματος απεργίας στο πεδίο εφαρμογής του άρθρου 11 της ΕΣΔΑ. Η συμπερίληψη αυτή συνεπάγεται άλλωστε μια πολύ πιο αυστηρή προστασία των δικαιωμάτων και ένα προβάδισμα κοινωνικού χαρακτήρα έναντι των οικονομικών αναγκών και απαιτήσεων, κάτι που καθιστά τη νομολογία του ΔΕΕ «προδήλως ανεπαρκής», όσον αφορά την προστασία των δικαιωμάτων που κατοχυρώνονται από την ΕΣΔΑ⁹⁹.

IV. ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Εν είδει συμπερασμάτων, φαίνεται ότι παρά τις εξελίξεις σε νομοθετικό και νομολογιακό επίπεδο, η λεπτή ισορροπία στην ιδιαίτερη σχέση μεταξύ θεμελιωδών ελευθεριών και των θεμελιωδών δικαιωμάτων του συλλογικού εργατικού δικαίου, ακόμα δεν έχει βρεθεί. Οι πιο πρόσφατες αποφάσεις του ΔΕΕ σίγουρα συνιστούν θετικές ενδείξεις για μια μελλοντική μεταστροφή της νομολογίας του. Ωστόσο, η αποτυχημένη απόπειρα της Επιτροπής να δώσει λύση στη σύγκρουση των οικονομικών ελευθεριών με τα συνδικαλιστικά δικαιώματα μέσω του Κανονισμού *Monti II* καταδεικνύει με τον καλύτερο τρόπο τη δυσκολία του προβλήματος. Το σίγουρο είναι ότι οι εξελίξεις τόσο σε θεσμικό επίπεδο όσο και σε νομολογιακό κινούνται προς τη σωστή κατεύθυνση. Αξίζει λοιπόν να περιμένει κανείς να δει την αντιμετώπιση του ΔΕΕ, εφόσον του υποβληθεί στο μέλλον προδικαστικό ερώτημα με ανάλογο περιεχόμενο.

⁹⁸ Lo Faro, *Toward a De-fundamentalisation of Collective Labour Rights in European Social Law?*, σε Moreau (επιμ.), *Before and After the Economic Crisis. What Implications for the 'European Social Model'?*, σελ. 203.

⁹⁹ Marguènaud/Mouly, *La Cour européenne des droits de l'homme à la conquête du droit de grève. À propos de l'arrêt de Chambre de la Cour européenne des droits de l'homme Enerji Yapi Yol Sen c. Turquie du 21 avril 2009*, *Revue du Droit du Travail* 2009, σελ. 499.